

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3802

Յիշատակագիր
Կահայ ԻՅՐՅԱԿԱՆԸՆՄԱՆ
ԲՆԱՆ ԴԱՐԲՆԱՆ

Կ. Պոլիս 1919

Յ(47.925)
Z-60

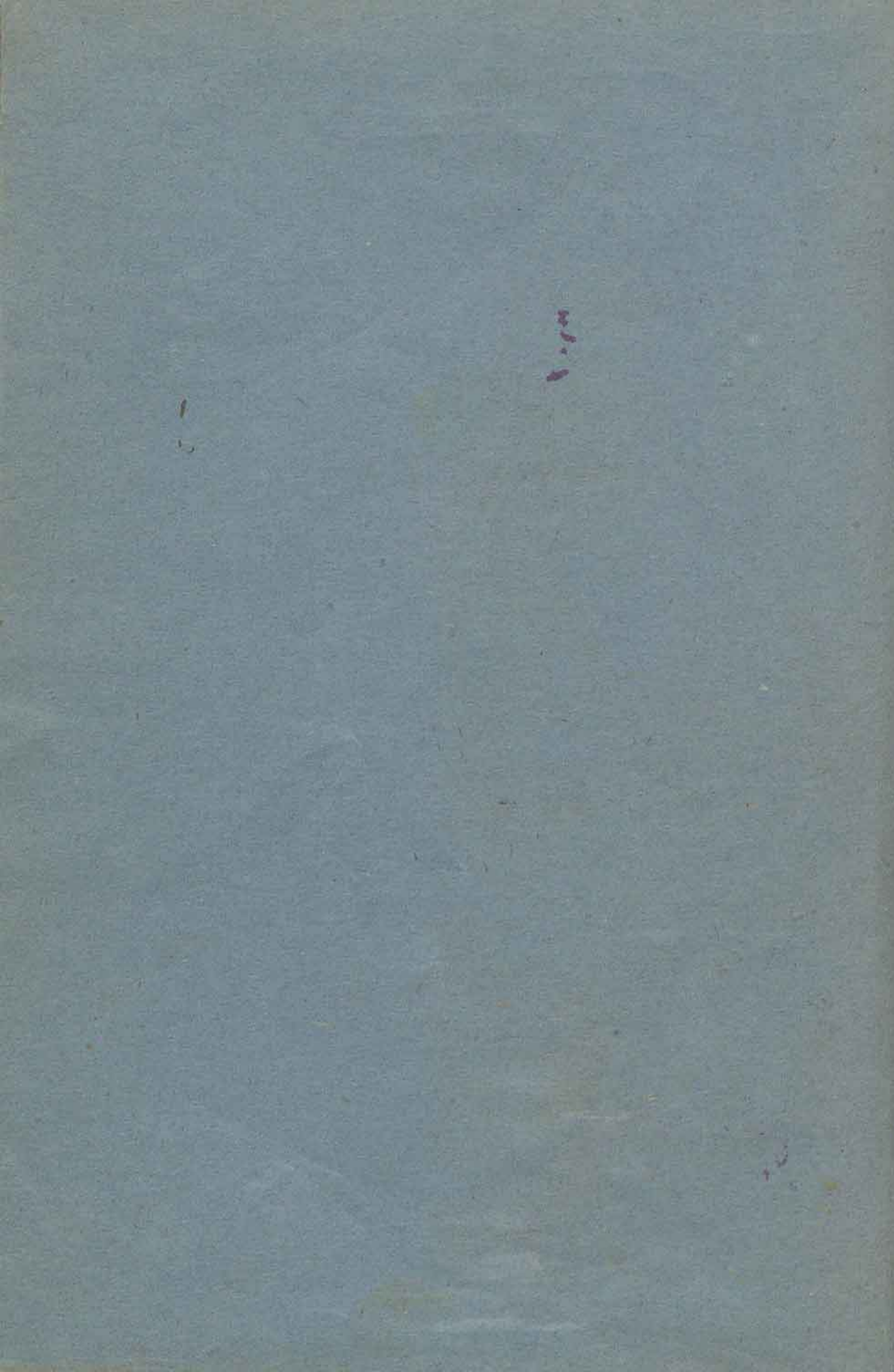

~~174~~

174

153

9 (47-925)

~~174~~ 2145

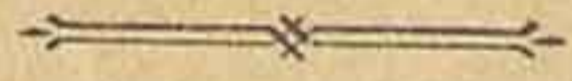
Z-60

us.

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ

ՎԱՆԱՅ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Դ Է Պ Ք Ե Ր Ո Ւ Ն

(1915 ԱՊՐԻԼ — ՄԱՅԻՍ)

(Օսար եւ հայ պատճօնական վաւերագրերէ քաղուած)

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

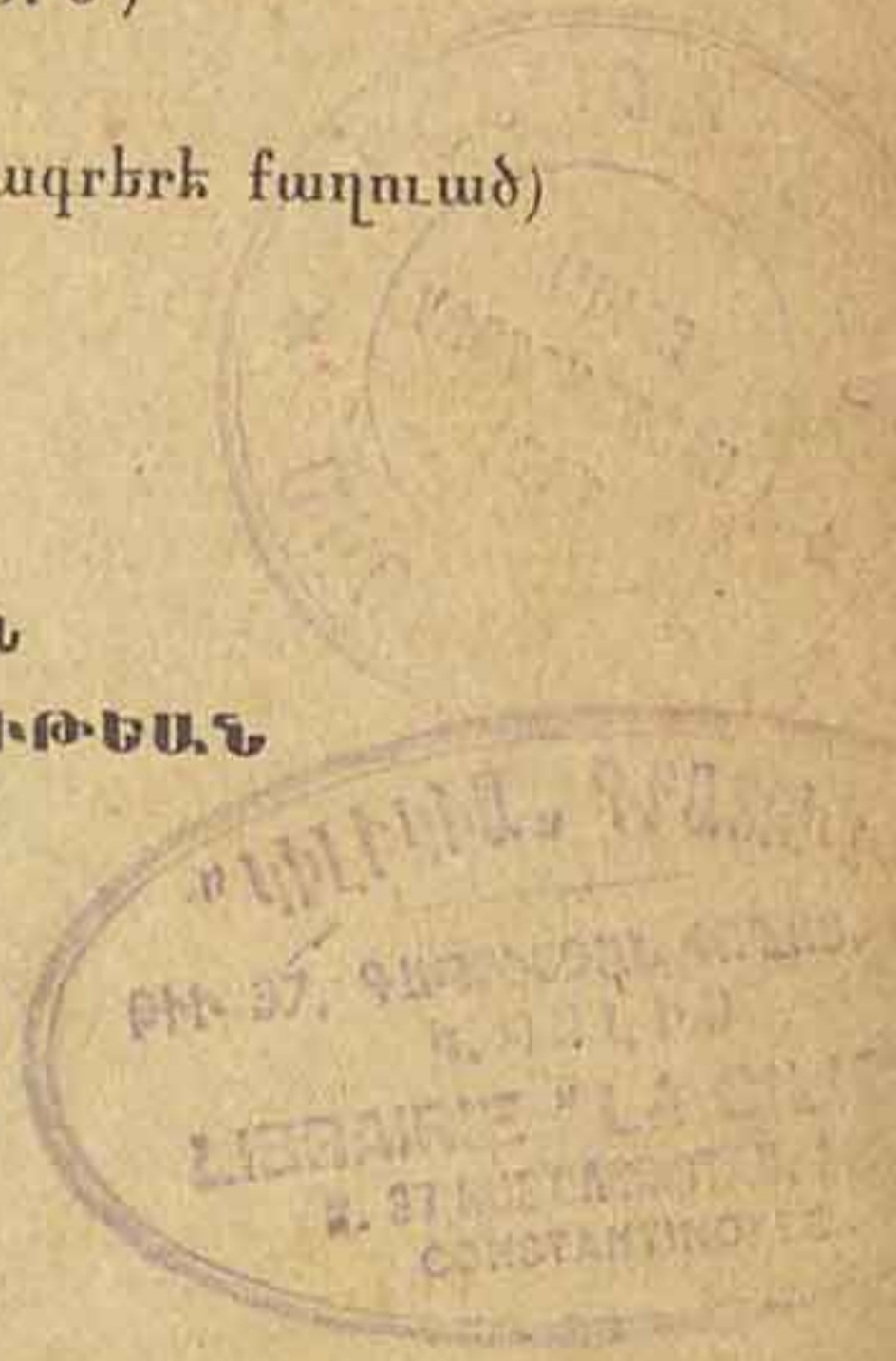
Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ

1919

8383

~~8283~~

26280-4.2.

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ

№ 262

4670-56 9

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

«Վասպուրական» Միութիւնը հրատարակելով այս *Յիշատակագիրը* վանայ ինքնապաշտպանութեան դեպքերու մասին միայն մեկ նպատակ ունի, այն է ապացուցանել թէ Վասպուրականի հայ ժողովուրդը *այստարբաժ չէր* թուրք իշխանութեանց դէմ, այլ 1915 Ապրիլին ստիպուած էր զենքի դիմել՝ պաշտպանելու համար իր կեանքը, պատիւն ու ինչքը կանխամտածուած յարձակումի մը դէմ:

Այս հաստիճան մեզ ամփոփուած պատճօնական վաւերագրերը կ'ապացուցանեն, որ, —

Ա. վանայ հայերը ոչ մեկ դաւադրական ձեռնարկի մեջ զտնուած չեն, ոչ մեկ փաստ կայ որ անոնք խանգարած են թուրքական զինուորական շարժումները եւ կամ կտրած թուրք բանակին նահանջի գիծը, ինչպէս կ'ամբաստանուին թուրք պատճօնական եւ կամ անպատճօն աղբիւրներէ:

Ուրեմն վանայ դեպքերը երբեք առիթ չէին կրնար ըլլալ ընդհանուր հայկական տեղահանութեանց եւ ջարդերուն:

Բ. վանայ ինքնապաշտպանութեան կռիւներէն առաջ տեղի ունեցան Զեյթունի եւ Տորթ Եօլի հայկական տեղահանութիւնները: Վանայ կռիւներէն շաբաթ մը առաջ տեղի ունեցան Արնեճի, Թիմարի, Հայոց Զարի, Գաւաճի եւ Վասպուրականի այլ գաւառներու ահաւոր ջարդերը:

Գ. վանայ կուսակալ ձեվսէթ պէյ եւ նահանգին բոլոր գայմազամներն ու պատճօնեաները *անձնապէս պատասխանատու են* վանայ 1915 ապրիլեան դեպքերուն: Բոլոր փաստերը կ'ապացուցանեն որ կուսակալ ձեվսէթ պէյ սպաննել տալով վանայ օսմանեան երեսփոխան Վառամեան, յեղափոխական գործիչ Իշխան եւ ուրիշներ, ջարդել տալով Վասպուրականի հո-

դագործ հայ ժողովուրդը, խրամներ փորելով ֆաղափն հայաբնակ բաղերուն շուրջը՝ որոշապէս դաւադրած եւ բնաջնջել այդ շրջանի ամբողջ հայութիւնը :

Ուրեմն եթէ Վանայ հայերը անձնասուր ըլլային եւ յանձնէին իրենց ունեցած սահմանափակ քիւով զենքեր, ինչպէս ըրին Զեյթունի եւ ուրիշ հայկական նահանգներու հայերը, անսարակոյս անոնք ալ պիտի ենթարկուէին միեւնոյն սարագրութեան ու բնաջնջումի դժոխային ծրագրին :

Մենք փաստեր ունինք ապացուցանելու որ Վասպուրականի հայութեան ղեկավար շրջանակները ոչ միայն ծայրայեղորէն խոհեմ եւ գիշող ֆաղափականութեան հետեւեցան, սպաննութեանց եւ ջարդերու աչք գոցեցին, որպէս զի խնդիր չըսեղծուէր թուրք իշխանութեանց հետ, ինչպէս կը ցուցնեն այս հասորին մեջ ամփոփուած վաւերագրերը, այլ նաեւ մասնաւոր պատմիրակութիւն մը որ կեցին Կովկաս, ի գլուխ ունենալով Յ. Քաջագնունին (այժմ վարչապետ Արարատի Հայկական Հանրապետութեան)՝ համոզելու համար Ռուսիոյ հայերը որպէս զի ձեռնբափ ըլլային թուրքիոյ դէմ կամաւորական խումբեր կազմելէ, խորհելով թէ ասիկա կրնար գրգռել թուրք Կառավարութիւնը իր հայ հպատակներուն դէմ :

Այս Յիշատակագրին անգլիերէն եւ ֆրանսերէն պատճենները յանձնուած են Գաւնակից Պետութեանց բարձր ներկայացուցիչներուն, իսկ սոյն հրատարակութիւնը կը յանձնենք հայ ժողովուրդի գնահատման եւ պատմութեան անաչառ դատասանին :

Վ.Ա.ՍՊՈՒՐԱԿԱՆ, ՄԻՈՒԹԵԱՆ Վ.Ա.ՐԶՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐ

ՔԱՂՈՒԱԾ ՃԵՅՄՍ ՊՐԱՅՍԻ

THE TREATMENT OF ARMENIENS

ՀԱՏՈՐԷՆ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳԼԻՍԿԱՆ «BLUE BOOK»-Ի (*)

Հայերու թիւը Վանայ վիլայեթի բնակչութեան մէջ աւելի քարձր էր քան օսմանեան ուրիշ նահանգի մէջ: Ռուս-Պարսկական սահմանագլխին վրայ գտնուելով՝ ան ամենէն առաջ ենթարկուեցաւ արշաւանիին որ տեղի ունեցաւ 1914—1915 Կովկասի դեմ թրքական յարձակողականին ջախջախումէն յետոյ:

Այս մասին մէջ ամփոփուած փաստաթղթերը, հաւաքուած հիւնդ իրարմէ տարբեր աղբիւրներէ, մանրամասնօրէն եւ հետեւողականօրէն ցոյց կուտան Վանայ այն դեպքերն, որոնք առաջնորդեցին Օսմ. կայսրութեան մէջ բնակող Հայերու եւ թուրքերու հրապարակային խզումիին, եւ որոնք պատճառակա ծառայեցին կառավարութեան՝ ընդլայ-

(*) The Treatment of Armeniens 52

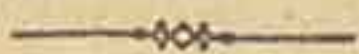
նելու համար տեղահանութեան իր ծրագիրը Թուր-
քիոյ ամբողջ հայերուն, ծրագիր մը որ արդէն կը
գործադրուէր Կիլիկիոյ Հայերուն հանդէպ :

*Phaustերը կը հաստատեն, հակառակ Թուրք Կա-
ռավարութեան պաշտօնական ինքնարդարացման,
որ Վանայ հայկական ապստամբութիւնը արդիւնի-
էր թուրք սարրիս գրգռութիւններուն. Հայեր զէնքի
դիմեցին միմիայն ինքզինքնին պաշտպանելու հա-
մար եւ պոռթկումի ամբողջ պատասխանատուու-
թիւնը կը ծանրանայ տեղւոյն կառավարիչ ձեւեր
պէյին վրայ, կ'ուզէ իր սեփական նախաձեռնու-
թեամբ կատարած ըլլայ ան, կամ հնազանդած Պու-
սէն եկող հրահանգներուն :*

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԻՍ ՆԷՓԻ

*(Պիթիսի Միսիօնարու հիներէն Միս Նէփ, որ Վանայ ինք-
նապաշտպանութեան միջոցին հոն կը գտնուէր, ղրկած է եր-
կար տեղեկագիր մը Ամերիկա, և որ հրատարակուած է անգ-
լիական պաշտօնական Blue Bookին ձէմս Պրայսի խմբագրու-
թեամբ The Treatment of Armeniens հատորին մէջ : Այս
տեղեկագրէն քաղուածաբար յառաջ կը բերենք հոս :)*

Ե Ր Կ Ո Ւ Ս Ո Ւ Ր Ի Մ Է Չ

Աշնան և ձմրան զօրակոչերու միջոցին զինուորական զըրաւուժի անուան տակ անխնայօրէն կողոպտուեցան հայերը . հարուստները փճացան և աղքատները մերկացան : Թուրք բանակին մէջ հայ զօրքերը բոլորովին անխնամ կը ձգուէին կիսաքաղց , և կը գործածէին խրամներ փորելու կամ ծառայական աշխատանքներու մէջ , ինչ որ աւելի գէշն է զէնքերն առնուած էին իրենց մէ և այսպէս ձգուած էին անոնք իրենց ընկեր զինուորի , մահմէտական , մոլեռանդ իր դարեւոր թշնամիին գթութեանը : Զպիտի զարմանամ ուրեմն որով որ կրցաւ փախչելու ծակ մը գտնել և կամ փրկանք վըճարել՝ վայրկեան մ' իսկ չի վարանեցաւ , շատերը որոնք ասոնցմէ ոչ մէկը կարող էին ընել , պարզապէս չէին յաջողեր : Մենք գիտէինք որ հաշուեյարդարութեան օրը պիտի գար , երբ իրարու ներհակ այս երկու ոյժերը իրար պիտի բաղխէին , կամ պիտի սկսէր սուր պատերազմը : Սակայն եւ այնպէս յեղափոխականները ցոյց տուին գնահատելի խոհեմութիւն , եւ իրենց սաք գղախ երիտասարդութիւնը , խաղացնելու համար մեզ պահակ պսցուցին ընդհարումներ արգիշելու եւ հրամայեցին գեղացիներուն շուքեանք սակիչ ամեն բան : Խորհուրդ տուին հրկիզուած գիւղերուն փրկիսնդիր չըլլալ որպէս զի իրենց կողմէ ներք փոխադարձութեանք ընդհանուր ցարդ յառաջ չբերէր :

Ճէվաթէթ պէյ , պատերազմական նախարար էնվէր փաշայի փեսան , վան վիլայէթի կուսակալ կարգուելէն վերջ , սահմանագլխի վրայ կուսելու համար ժամանակ մը բացակայեցաւ քաղաքէն : Գարնան սկիզբը երբ վերադարձաւ այլեւս ամէն մարդ գիտէր թէ «բան մը պիտի ընէր» : Արդարեւ , հայերէն 3,000 զինուոր պահանջեց , և հայեր համաձայնեցան , այնքան

որ կ'ուզէին հաշտ երթալ: Բայց այս ատեններն էր որ Շա-
տախի շրջանի հայերու և թուրքերու միջև խռովութիւն ծա-
գեցաւ որուն հետեւանքով Ճէվտէթ պէյ խնդրեց Իշխանէն
իրրև հաշտութեան պատուիրակ հոն մեկնիլ երեք ուրիշ յայտ-
նի յեղափոխականներու հետ: Ճամբուն վրայ չորսն ալ դաւա-
ճանօրէն սպաննել տուաւ Ուրբաթ օր մը Սպրիլ 16ին: Յե-
տոյ Վաւաճանը իր մօտ հրաւիրեց խորհրդակցելու պատրուա-
կին տակ և անմիջապէս ձերբակալեց և զրկեց դէպ Պոլիս:

Յեղափոխականներն հասկցան որ այլևս կարելի չէր վրս-
տահիլ Ճէվտէթ պէյին և հետեւաբար չէին կարող յանձնել
3,000 մարդ: Ատոր փոխարէն խոստացան տալ 400 մարդ և
մնացածներուն փրկանքը վճարել մաս առ մաս: Այս իրաւա-
խոհութիւնը չընդունուիր: Հայերը խնդրեցին Տօք. Ըշըրէն որ
Մր. Եարօին հետ աշխատին մեղմել Ճէվտէթ պէյը, բայց
կուսակալը յամառ էր: «Պէտք էր հնազանդիլ» իրեն. նա
կրնար զսպել այս ըմբոստութիւնը ամէն գնով. կարող էր ա-
ռաջ պատժել Շատախը, յետոյ Վան. բայց եթէ ըմբոստները
կրակ բանալու ըլլային ան պիտի ջարդէր բոլոր Քրիստոնեա-
ներն. այր, կին կամ տղայ:

Այն նշխարսուքիւնը թե ըմբոստութիւնն չպատահեցաւ երբեք
պե՛տք է շեշտել բոլոր ուժով: Ինչպէս արդէն ցոյց տուինք՝ յե-
ղափոխականները կ'ուզէին պահպանել խաղաղութիւնը եթէ ի-
րենց ձեռքին մէջ ըլլար այդ: Բայց շատ չանցած թուրքերը
խրամներ բացին Այգեստանի հայկական թաղերուն շուրջը: —
Յեղափոխականները որոշելով իրենց կեանքը կարելի եղածին
չափ սուղ ծախել, իրենք ալ խրամներու պաշտպանողական
գիծ մը պատրաստեցին:

Ճէվտէթ պէյ ըսաւ որ կ'ուզէր ամերիկեան հաստատու-
թեան յիսուն հոգինոց պահակախումբ մը զրկել: Կամ այն է
պէտք էր ընդունիլ այդ պահակախումբը կամ թէ ոչ՝ գրա-
ւորապէս հաղորդել որ իրենք կը մերժէին ընդունիլ այդ ա-
ռաջարկը. այնպէս որ ինք մեր ապահովութեան համար որևէ
պատասխանատուութենէ ազատ կ'ըլլար: Անմիջապէս պա-

տասխան կ'ուզէր, բայց վերջապէս համաձայնեցաւ սպասել մինչև Կիրակի կէս օրը:

Մեր հայ բարեկամներէն շատերը համաձայն էին որ պէտք էր ընդունիլ այդ պահակազօրքը: Բայց յեզափոխականները հազորդեցին որ այդքան ոյժ այդպիսի կեդրոն տեղի մը մէջ կ'սպասուար հայկական ոյժերու ապահովութեան, և թէ իրենք երբեք թոյլ չպիտի տային որ այդ զօրքը ողջ առողջ հասնէր մեր շէնքեր: Մենք կրնայինք հինգ հոգինոց պահակախումբ մը ունենալ բայց ճէվտէթ պէյ կուտար կամ յիսուն հոգի կամ ոչ ոք: Արդարև մենք երկու սուրի միջև կը դրանուէինք, որովհետև եթէ յեզափոխականներն ու կառավարիչը պահէին իրենց խօսքը՝ մենք խռովութեան առիթ տուած պիտի ըլլայինք եթէ պահակախումբը զրկուէր, իսկ չզրկուելու պարագային մենք չպիտի ունենայինք պաշտօնական որևէ ապահովութիւն այն հազարաւոր անձերու համար որոնք կը պատրաստուէին ապաստանիլ մեր շէնքերուն մէջ: Մենք պիտի տուէինք ցաւալի դեպքերու համար երկու պարագային ալ: Երկու շաբթի օրը երբ Տոք. Ըշըր կրկին տեսնուեցաւ կուսակալին հետ կարծես վերջինս կը վարանէր և հարցուց թէ պէտք էր զրկել այդ պահակազօրքը: Տոք. Ըշըր որոշումը աւոր ձգեց բայց դիտել տուաւ որ այդպիսի ոյժ մը զրկելը կրնար դահավիժել դէպքերը: Եւ այդ պահակազօրքը երբեք չի զրկուեցաւ:

ՊԱՏԵՐԱՂՄ, «ԻՇԻՄ ԵՕՔ, ՔԷՑԻՄ ԶՕՔ»

Ապրիլ 20 Երեքշաբթի օրը առաւօտ ժամը վեցի՛ն, քոնի մը թուրք զինուորներ փորձեցին առեւանգել կին մը քաղաք եկող խուճրէ մը: Կինը փախաւ: Երկու Հայ զինուորներ եկան և միջամտել ուղեցին, ատոր վրայ թուրք զինուորները հայերու վրայ կրակ բացին և սպաննեցին զանոնք: Այս դէպքը տեղի ունեցաւ ոչ շատ հեռու գերման միսիոնարներէն: Անոնց տնօրէնը Հէր Սթորրի և իր կինը այս դէպքին ահանատես եղան: Աղնիւ գտնուեցան գրելու ձեւատէթ պէյի թէ թուրք զինուորներն էին որ փորձեցին կիները բռնաբարել ու սպաննել երիտասարդ հայերը, որոնք կիներուն պատիւը պաշտպանելու կը ջանային: Բայց ձեւատէթ պատրուակը գտած էր: Ատոր վրայ թուրքերուն խրամներէն սկսաւ կրակ բացուիլ: Պաշարումը սկսած էր: Ամբողջ օր անդադար հրացանաձգութիւն կար և պարսպապատ քաղաքէն, որ այլ ևս հաղորդակցութենէ զրկուած էր Այգեստանի հետ, բերդէն՝ կը լսուէր անընդհատ թնդանօթաձգութիւն մը: Գիշերը ամէն ուղղութեամբ տուներ կ'այրէին:

Այգեստանի բոլոր հայ բնակչութիւնը մօտ 50,000 (քաղաքամիջի հայերու թիւը աւելի քիչ է) հաւաքուեցաւ մէկ քառակուսի մզոն տարածութեամբ տեղի մը մէջ որ պաշտպանուած էր 80 դիրքերով, պատերէ և խրամներէ զատ: Հայերու ոյժը կը բաղկանար 1500 վարժ հրացանակիրներէ, որոնք 300 հրացան միայն ունէին: Իրենց ռազմամթերքի պաշարը մեծ չէր, որով ստիպուած էին շատ խնայողութեամբ գործածել զայն, ուր ս. կարելի էր ատրճանակներ կը գործածէին և ամէն հնարքի կը դիմէին խաբելու թշնամին և սպառելու անոր ռազմամթերքը: Սկսան գնդակ և փամփուշտ շինել օրական 2000 հատ, պատերաստեցին նաև ա-

ծուխ, վառօդ և շատ չանցած յաջողեցան նաև երեք խոր-
տընկէցներ շինել ուսմբ այձակելու համար^(*): Այս բաները
պատրաստելու համար հարկ եղած նախնական նիւթերը նուազ
էին և գործածուած միջոցներն ու գործիքներն կոշտ և նախ-
նական: Բայց անոնք շատ ուրախ և յուսալից էին և պար-
ծանք կ'զգօյին տեսնելով որ թշնամին տազնապի մասնուած
էր: Իրենց զինւորներուն տրուած հրամաններէն ոմանք հետև-
եալներն էին: Եղիտ մահուր, մի' խակր, Աշմարտարիւնը ըսէ,
եւ թշնամիի կրօնիկն մի' հայհոյեր: Թուրքերուն յայտարա-
րութիւն մը զրկեցին ըսելով որ իրենց կոխը մէկ մարդու
հետ էր միայն և ոչ թէ իրենց զրացի թուրքերուն հետ:
Կուսակալներ կրնային իրարու յաջորդել, բայց երկու ցեղերը
պիտի շարունակէին ապրիլ իրարու հետ, եւ կը յուսային որ
ձէվտէթի մեկնելէն վերջը բարեկամական և հաշտ յարաբերու-
թիւններ կարելի պիտի ըլլար վերահաստատել: Թէ այս յայ-
տարարութիւնը ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ յայտնի չէ:
Հայեր գրաւեցին և այրեցին մեր շէնքերուն հիւսիսը գրա-
նուող զօրանոցը զօրքերուն փախչելէն ետքը, բայց ասկէ
դուրս յարձակողականի որ եւ է փորձ չրրին, քանի որ իրենց
թիւը այնքան սակաւ էր: Անոնք կը կռուէին իրենց օճախներուն,
իրենց կեանքերուն համար և մեր ամբողջ համակրանքը իրենց
կողմն է, թէև մենք կ'աշխատէինք մեր գործունէութիւնը
չէզոք գեանի վրայ պահել: Մենք թոյլ չէինք տար որ դի-
նուած մարդիկ մեր շէնքերէն ներս մտնէին և Արամ՝ անոնց
ղեկավարը արդիւց վիրաւոր զինւորներու մեր հիւանդ-
անոց փոխադրութիւնը որպէսզի այդ կերպով մեր շէնքե-
րու չէզոքութիւնը չվտանգուէր: Թէպէտեւ Տքթ. Աշըր կը
խնամէր զանոնք իրենց առժամեայ հիւանդանոցին մէջ: Ամ-

(*) Երկաթագործները նիզակներ շինեցին որպէս զի երբ ռազմա-
մթերքը սպառէր՝ կարենային անոնցմով կռուիլ: Նոյնպէս հայերը ստո-
րերկրեայ ճամբաներ փորեցին, որոնց միջոցով թրքական պատնէշները և
խրամները օդը կը հանէին:

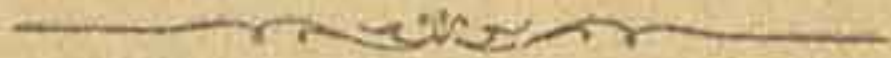
սոյս ՉՅին Ճէվաէթ պէյ կը դրէր Տքթ . Ըշըրին թէ զինուած մարդիկ կը մանէին մեր շէնքերէն ներս և խրամներ կը պատրաստէին, որու հետեւանքով ինք իր թնդանօթները մեր շէնքերուն վրայ ուղղելու և դանօնք հիմնովին կործանելու «տխուր պարտաւորութեան» տակը կը դանուէր : Մենք վրստահ էինք թէ այդպէս ալ պիտի լլար և պատասխանեցինք թէ մեր ամբողջ միջոցներով կը ջանայինք յարգել չէզոքութիւնը և թէ չպէտք էր պատասխանատու նկատուէինք մեր շէնքերէն դուրս անհատներու կամ կազմակերպութիւններու արարքներուն համար :

Կուսակալին հետ մեր թղթակցութիւնը կը կատարուէր մեր պաշտօնական ներկայացուցիչին միջոցաւ . Սէնեօր Սպօրտօնի որ իտալական հիւպատոսարանի գործակատարն էր : Մեր թղթատարը պառաւ կին մ'էր ծրարուած զինադատարի դրօշակի մը մէջ : Իր երկրորդ առաքելութեանը միջոցին փոսի մը մէջ ինկաւ հոնկէ ելլելու իր փորձին մէջ ձգած էր դրօշակը և թուրք զօրքերն անմիջապէս սպաննեցին զինք : Անոր փոխարէն ուրիշ մը դանուեցաւ բայց ան ալ վիրաւորուեցաւ երբ տան դուռը նստած էր մեր շէնքերուն կից : Անկէ վերջ Արամ ըսաւ որ չպիտի արտօնէր թղթակցութեան շարունակութիւնը մինչեւ որ կուսակալը չի պատասխանէր Սպօրտօնի նամակին որու մէջ վերջինս Ճէվաէթին յայանած էր թէ իրաւունք չունէր այլևս սպասելու որ հայեր տեղի տան քանի որ կռիւր ջարդի մը երեսոյթ առած էր :

Ճէվաէթ չէր թոյլատրեր որ և է հաղորդակցութիւն Միս Մըքլարէնի հետ որ թրքական հիւանդանոցը կը դանուէր, նոյն իսկ անոր առողջութեան վերաբերող մեր հարցումներն իսկ անպատասխան կը մնային : Երկու շաբաթ յետոյ միայն ան կարողացաւ գրել Հէր Շրէսիի թէ ինք և Շւէսթր Մարդն շատ լաւ էին և հանգիստ : Տքթ Ըշըր կը ճանչնար Ճէվաէթը իր մանկութենէն ի վեր և միշտ ալ շատ բարեկամական յարաբերութիւն ունեցած է անոր հետ : Բայց կուսակալը գերմանական շէնքեր տպաստանող աւստրիացի պանքէրին դրած

իր նամակին մէջ կ'ըսէր թէ իր սպաներէն մէկը՝ քանի մը ուսական զինուոր և թնդանօթ գերի առած է, որոնց տողանցքը կատարել պիտի տար «Նորին Վեհափառութեան Տոբթ. Ըշքրի ամրոցին առջեւը, որպէսզի ինքը որ ըմբոսաներու հետ միասին միշտ կ'սպասէր ուսներու դալուստին՝ կարենար տեսնել եւ գոհանալ.» նամակը կը վերջանար այս բառերով «Իշիւ եօֆ, իեֆիւն չօֆ»:

Այն ինչ ճէվաէթը տարուած էր անգործութեամբ և հաճոյքով իր զինուորները և անոնց վայրենի զինակից քիւրտները կ'աւերէին գիւղեր, կոտորելով մարդիկ, կիներ և երախաներ և կը հրկիզէին անոնց բնակարանները: Երախաները հրացանագարի կ'ըլլային իրենց մօտ գրկին միջ, փոփրիկ մանուկներ գարհոռեղի կերպով կ'անդամահատուէին, կիներ կը սերկացուէին եւ կը ծեծուէին: Գիւղացիները պատրաստուած չէին դիմագրաւելու այսպիսի յարձակումի մը, շատեր չի դիմադրեցին, ուրիշներ դէմ կեցան այնքան որքան բաւեց իրենց ուղիմամթերքը: Ամսոյ 25ին, կիրակի օր, գիւղացի փախըստականներու առաջին կարաւանը հասաւ քաղաք: Աղօթարանը հազիւ բացուած մենք լսեցինք որ անոնք կը ծեծէին, կը ծեծէին մեր դուռը: Տոբթ. Ըշքր գնաց իր վերարկութիւն մէջ փաթթուած և հողաթափներով լսելու համար անոնց աղիտը որմ պատմութիւնը և տեղաւորելու համար վիրաւորները հիւանդանոցին մէջ ուր խնամեց զանոնք ամբողջ օրը:

Ս Ե Ի Օ Ր Ե Ր

Երկու շաբաթ վերջը քաղաքամիջի հայեր յաջողեցան լուր դրկել հաղորդելու համար որ իրենք կը դիմադրէին և գրաւած էին կառավարական քանի մը շէնքեր, չնայելով որ իրենք ալ մը մարդիկնէր էին որոնց վրայ թնդանօթը կ'որոտար գիշեր-ցորեկ: Մօտ 16000 թնդանօթի ռումբ կամ շուարնէլ արձակուեցաւ անոնց վրայ: Հին ձեւի թնդանօթի գնտակները կը ծակէին Երեք ոտքի հաստութեամբ պատերը որ շինած էին արեւին մէջ թրծուած աղիւսներով առանց երբեք մեծ մնաս պատճառելու անոնց: Կը պատահէր անշուշտ որ ասոնք փլչէին երբեմն, բայց անոնք վերնայարկի պատերն էին, ու ժողովուրդը կ'ապաստանէր վարի յարկերը: Միայն երեք անձինք մեռան այս փլուզումներէն: Այգեստանի կարգ մը դիրքերն ալ ոմբակոծուեցան առանց մեծ մնաս պատճառելու: Այնպէս կ'երես ար թէ թշնամին իր ծանր հրետանին և իր շուարնէլները պահած էր վերջին վայրկեանին համար: Առջի շաբթուան ընթացքին երեք գնտակ ինկաւ մեր շէնքերուն մէջ, անոնցմէ մէկը ինկաւ Տքթ. Ըջրի տան աշտարակին վրայ: Շէնքերու մէջ գնտակներէ զարնուածներուն թիւը 13ի կը հասնէր որոնցմէ մէկը միայն մեռաւ:

Մեր շէնքերը կառուցուած են կեղրոն տեղի մը վրայ, անանկ որ թնդանօթներու գնտակները միշտ կը սուրային անոնց վրայէն, ոմանք մտան սենեակներու մէջ, կոտրեցին տանիքին կղմինտրները և ծակծկեցին պատերու արտաքինը: Այ այնքան վարժուած էինք հրացաններու շաթփաթին և թնդանօթներու դռումին որ ցորեկ ատեն այլեւս ուշադրութիւն չէինք դարձնել անոնց, բայց դիշերային կատաղի հրացանաձգութիւնը ջղայնութիւն կը պատճառէր:

Մայր մը որ փախած էր Արճէշէն, պատմեց ճակատագիրը այդ քաղաքին որ մեծութեան և կարեւորութեան տեսակէ-

տէն միայն ամբողջ վանայ նահանգին մէջ երկրորդն էր : Ապրիլ 19ին տեղւոյն Քայմաքամը բոլոր արհեստակցականները միասին կանչած էր, և քանի որ ան միշտ բարեկամ գտնուած էր հայերու հանդէպ՝ անոնք չի վարանեցան պատասխանելու այդ կոչին : Երբ ամբողջը հաւաքուեցան՝ ան հրամայեց իր զինւորներուն՝ բոլորն ալ մորթել :

Գիւղացի փախստականներէն խոշոր մաս մը պարտաւորուած էին կանգ առնել Շուշանց գիւղին մէջ որ քաղաքին մօտ լեռան լանջին վրայ կը գտնուի : Արամ հրամայեց որ անոնք հոն մնային : Մայիս 8ին ամբողջ գիւղը բոցերու մէջ էր, և անոր մօտ գտնուող վարազայ վանքը իր հինաւուրց անդնահատելի ձեռագիրներով նոյնպէս մօխրակոյտ մը դարձած էր : Այս գիւղացիները քաղաք սկսան խուժել և ձէվտէթը կարծես այլեւս փոխած ըլլար իր ռազմավարութիւնը : Նա հարիւրաւոր կիներ և տղաներ քշել տուաւ դէպի քաղաք աւելի շուտ սովի մատնելու ներսինները : Արդէն իսկ Այգեստանի ցորենի պաշարը սովորականէն պակաս էր նախորդ աշնան զօրահաւաքին պատճառովը և այժմ օրապահիկ պէտք էր հայթայթել 10,000 փախստականներու : Այս օրապահիկը թէև հազիւ բաւական ըլլար կեանքը շարունակելու, այսուհանդերձ պաշարը արագօրէն կը սպառէր — ռազմանիւթն ալ կը հատնէր, այնինչ ձէվտէթ միւս քաղաքներէն կրնար ուղածին չափ մարդ և ռազմամթերք հայթայթել : Ռուսիայէն օգնութիւն չի հասնելու պարագային դժուար թէ քաղաքը կարենար շատ երկար դիմադրել իսկ այդ յոյսը շատ աղօտ էր : Արտաքին աշխարհին հետ մենք հաղորդակցութիւն չունէինք, հեռագիրը զոր մենք պատրաստած էինք դեպանին ուղարկելու, պաշարումէն առաջ չի հաղորդուեցաւ : Յեղափոխականներ անդադար մարդ կ'ուղարկէին սահմանագլուխ՝ օգնութիւն խնդրելու կովկասահայ կամաւորներէն, բայց երբէք լուր կամ նշան չի կար թէ անոնք հասան իրենց նպատակին կամ ոչ : Մենք գիտէինք թէ ճգնաժամային վայրկեաններուն երբ կռիւը սաստկանար, ժո-

դովուրդը խուռներամ պիտի դիմէր մեր շէնքերուն՝ իբրև վերջին ապաստան։ Սակայն կարելի չէր յուսալ որ Ճէվաէթ պիտի համոզուէր խնայելու անոնցմէ էն յեփնին կեանքը, քանի որ կատղած էր ան այս երկար և անակնկալ դիմադրութենէն։ Մենք յուեանս էինք։ Եթէ մենք ձգելու ըլլայինք մեր շրջանակը, անոնք թերեւս կ'ապահովէին Սմերիկեան Միսիոնարական Մարմնի կեանքը, բայց անշուշտ ձգել չէր կարելի։ Մենք պէտք էր բախտակից ըլլայինք մեր ժողովուրդի ճակատագրին։ Անկարելի չէր թուել արդէն որ նա նոյն իսկ մեզ չպիտի խնայէ, կարծելով որ մենք կ'օգնէինք «ըմբոսաներուն»։

Շարաթ կէս օրէն վերջ այդ մռայլ երկինքը ճեղքուեցաւ կարծես յուսոյ նշոյլէ մը — ծովին վրայ շատ մը նաւեր երեւացին, որոնք կը հեռանային քաղաքէն և իմացանք որ թուրք կիներ և երախաներ կային մէջը։ Քաղաքը ամբողջ տանիքներու վրայ ելան, դարմացած և ենթադրութիւններ ընելով։ Անկէ առաջ անգամ մ'ալ այդպիսի փախուստ մը տեղի ունեցած էր երբ ռուսերը յառաջացած էին մինչև Սարայ։ Սակայն անոնք նահանջեցին և թուրք ընտանիքները վերադարձան։

Այդ օրը կէս օրէն վերջ հորիզոնը մթազնեցաւ նորէն։ Իաչաին մէջ գանուող խոշոր զօրանոցէն թնդանօթներ սկսան կրակ ընել մեր ուղղութեամբ։ Նախապէս չէինք ուզեր հաւատալ թէ մեր դրօշակին ուղղուած ըլլային այդ գնտակները, բայց այլևս տարակուսիլ անկարելի էր։ Եօթը ռումբեր ինկան մեր շէնքերուն մէջ. անոնցմէ մէկը ինկաւ Միս Ռոճըրսի և Միս Սիլըմընի տանը վրայ՝ տանիքին մէջ խոշոր ծակ մը բանալով. ուրիշ երկու ռումբեր հանդիպեցան մանչերու և աղջիկներու դպրոցներուն և նոյն վնասը գործեցին։ Կիրակի առտուանց ռմբակոծութիւնը վերսկսեց և դեռ կէս օր չեղած քսանեւ վեց ռումբեր ինկած էին արդէն մեր շրջանակին մէջ։

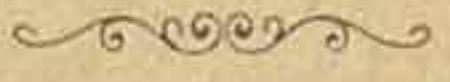
Ծանր հրետանիի ռմբակոծման պահուն Տոքթ. Ըշըր

դուրսը հիւանդներու այցելութեան դացած էր և Միսիս Աշրր նոյնպէս զբաղած էր իր խճողուն հիւանդանոցով այնպէս որ ես վազեցի մեր հիւանդանոցէն առնելու համար անոնց դաւակներն և տեղաւորելու ամէնէն ապահով տեղ մը, առաջին յարկին վրայ նեղ տեղի մը մէջ: Հոն մենք մտիկ կ'ընէինք շուաբնէիներու սուլոցներուն և կ'սպասէինք անոնց պայթումին: Յանկարծ խլացուցիչ պայթիւն մը ցնցեց տունը, սենեակըս վազեցի և այնքան լեցած էր ծուխով և փոշիով որ քայլ մը անդին կարելի չէր տեսնել — Ռումբ մը ծակած էր երեք ոտք հաստութիւն ունեցող արտաքին սլաար, պայթած սենեակին մէջ ցրուելով իր գնդակները ամէն կողմ իսկ ծայրը անցած էր միջնորմը և խորտակած դիմացի դուռը: Ուրիշ ռումբ մը ինկաւ Միսիս Րէյնօլտսի սենեակը հոն սպաննելով պզտիկ հայ աղջիկ մը: Կէսօրէ վերջ տասը ռումբեր նորէն ինկան: Ճէվտէթ մեր շէնքերը ռմբակոծելու իր սպառնալիքը գործադրած էր և ասիկա բաւած էր համոզելու մեզ թէ քաղաքը գրաւելու պարագային իրմէ գթութիւն յուսալ անկարելի էր:

25
0209
5

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՊՐՆ. ՌՇՏՈՒՆԻԻ ՅՕԴՈՒԱԾԷՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ «ՄԱՆՁԷՍԹԸՐ ԿԱՐՏԻԸՆ»Ի ՄԷՋ, 20ԳՍՏ. 1915

Գերման և Ռուս պատերազմի յայտարարութեան վաղորդայնին, պատերազմական վիճակ հաստատուեցաւ Վանայ մէջ և կառավարութիւնը ձեռնարկեց զօրահաւաքութեան: Քրիստոնեաներ մահմէտականներէն աւելի աղէկ ընդունելութիւն ըրած էին այս կոչին: Մահմէտականներէն շատերը կամ այն է դասալիք եղան կամ թէ ծածկուեցան: Բայց սկիզբէն

արդէն կառավարութիւնը բիրտ վերաբերում մը ցոյց տուաւ նահանգի հայերուն հանդէպ: Չինուորական գրաման պատրուակին տակ անոնք կողոպտեցին, մերկացուցին հայերը: Առուտուրը կատարելապէս դադարման դատապարտուեցաւ և ցրենի մուտքն ու վաճառումը քաղաքին մէջ արգելուեցաւ բանակին պէտքերը հաւթայթիւր պատճառաբանութեամբը, թէև երբ դիմողը մահմէտական ըլլար միշտ դիւրութիւններ կ'ընծայէին: Թուրք բանակին մէջ հայ զինուորները անխնամ էին ու կիսաքաղց և յատկացուած ծառայական աշխատութիւններու, և ինչ որ ամէնէն վատն է անոնք զինաթափ եղած էին և այսպէսով թողուած իրենց մահմետական ընկերներու խղճին, որոնք հարիւրէ աւելի մարդ տպաննեցին զանազան վայրերու մէջ: Բացայայտ էր որ կառավարութիւնը մշտադրած էր մեթոտիկ կերպով փճացնել հայեր: Յուսահատութիւն տիրեց բոլորին վրայ:

Թուրքիոյ պատերազմին մասնակցութիւնը ժողովուրդին յուսահատութիւնը հասցուց իր գազաթնակէտին, մանաւանդ երբ կառավարութիւնը զինեց բոլոր թուրք այրերը 15 – 60 տարեկան և ամենափոքր պատրուակի տակ հուրի և սուրի մատնել սկսաւ քրիստոնեայ զիւղերը: Գաւառի շրջանի ամենախոշոր զիւղը Բելու մոխրակոյտի մը վերածուեցաւ: Ռուսական նահանջէն յետոյ կառկառի տասներկու զիւղերը Պաշքալէ և Սարայի հայ և ասորի զիւղերը աւրուեցան որոնցմէ վերապրողները միայն քանի մը պառաւ և հաշմանդամ կիներ եղան: Այս կարգի լուրեր անդադար կը հասնէին քաղաք, հեռաւոր վայրերէ խուսափած փախստականներու միջոցով, ինչպէս Պողազ Բէսէն, Հաղարու, Նօրտուղ և այլն: Փախստականներու այս ներհոսանքը ապրուստի խնդիրը աւելի ծանրացուց քաղաքին մէջ:

Միւս կողմէն Դաշնակցական Յեղափոխական Կուսակցութիւն իբրև ղեկավարներ կը յորդորէին ժողովուրդը որ լուրթեամբ տոկայ այս բոլորին: Այս Կուսակցութիւնը սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ փոխուեցաւ քաղաքական

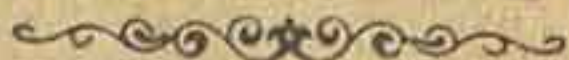
Կուսակցութեան և համաձայնեցաւ ժէօն թուրքերու հետ : Անոնք կ'ըսէին թէ նախընտրելի էր ձգել որ քանի մը գեղեր հրկիզուին առանց դիմադրութեան, քան պատրուկ հայթայթել մահմէտականներու՝ ընդհանուր կոտորածի մը համար :

Բերդակը առաջինը եղաւ դիմադրութիւն փորձելու և յաջողեցաւ թուրքերն ու քիւրտերը չմտեցնել գեղին : Թուրք կառավարութիւնը հայերէ և թուրքերէ բաղկացած պատուիրակութիւն մը դրրկեց հոն հանդարտեցնելու ժողովուրդը և այդ ձեռնարկը յաջողեցաւ : Միեւնոյն ատեն կառավարիչ ձէվտէթ պէյին, էնվէրի աներ-ձագին, որ նոյն ատեն սահմանագլխի վրայ կը գտնուէր, լուր դրկուեցաւ քաղաք վերադառնալու : ձէվտէթ Պէյ երբ վան հասաւ հայերէն 4,000 զինուոր պահանջեց : Հայեր այնքան կ'ուզէին խաղաղութիւնը պահպանել որ անմիջապէս ընդունեցին այդ պահանջը քիչ մը փոխուած ձևով : Սակայն ճիշդ այս ատեն Շատախի շրջանին մէջ խռովութիւն ծագեցաւ հայերու և թուրքերու միջեւ : Ոմանք այն կարծիքը ունին թէ ասիկա տեղի ունեցաւ ձէվտէթի թելադրութեամբ, որը խնդրեց Իաշնակցական նղեկավարներէն Իշխանէն երեք ուրիշ հայերու հետ մեկնիլ հոն իբրև խաղաղութեան պատուիրակ : Ապրիլ 16ի Ուրբաթ օրը սակայն չորսն ալ ճամբուն վրայ դաւաճանօրէն խողխողուեցան :

Հայեր այլևս զգացին թէ կարելի չէր վստահիլ կառավարչին և փոխանակ 4000 հոգի տալու առաջարկեցին յանձնել 400 անձը և մնացածին փրկանք վճարել մաս առ մաս : Միեւնոյն ատեն դիմեցին ամերիկեան միսիօնարներէն Տօքթ. Էշըրի և Մր. Յարօի և խտալական գործակալ Սինեօր Սպօրտօնին որպէսզի անոնք աշխատին մեղմել կուսակալը : Կուսակալին դիրքը վարանոտ էր, երբեմն կ'երեւար որ չափաւոր պիտի գտնուէր և պահպանէր խաղաղութիւնը երբեմն ալ բիրտ ու անհաշտ էր ան, յայտարարելով որ մտադրած էր զսպել «ապստամբութիւնը» ամէն գնով : Նախ պիտի պատժէր Շատախ յետոյ կարգը վստայ կուգար և եթէ ապստամբները գնդակ մը արձակելու ըլլային՝ ասիկա պիտի նկատուէր իր կողմէ

որպէս յարձակողական և նահանգին մէջ ոչ Հայ պիտի մնար
ոչ թուրք :

Իրերու այս առկախ կացութիւնը շարունակեց մինչեւ
Ապրիլ 20, երբ թուրք զինւորները ուզեցին քաղաք դիմող
կարաւանէն կիներ առեւանգել: Կիները փախան: Երկու հայեր
գացին հարցնելու թէ ինչ՞ու այդպէս ըրին, բայց թուրքերը
կրակեցին և սպաննեցին այդ երկու հայերը: Ասիկա նշանը
եղաւ, ամէն կողմէն հրացաններ և թնդանօթներ սկսան ար-
ձակուիլ և յայտնի եղաւ որ հայկական թաղերը պաշարուած
էին: Գիշերը այրուող տուներ կը տեսնուէին ամէն կողմ:
Կառավարիչը երդում ըրած էր Վանայ մէջ ոչ մէկ տուն
չձգել այն մէկ տունէն զատ ուր իր հայրը ապրած էր կառա-
վարիչ եղած ատենը: Ռամկավար կուսակցութեան ղէկավար-
ներէն Արմենակ Եկարեանի առաջնորդութեամբ հայերը մօտ
30,000 սկսան խրամներ փորել և պատնէշները պաշտպանել:
Այդ ձեւով ութսուն պատնէշներ որոնք հայեր դիրք կը կոչեն,
կը պաշտպանէին մօտ երկու քառ. քիլոմէթր տարածու-
թեամբ մաս մը ուր համախմբուած էին հայեր և որու զանա-
զան մասերն իրարու միացած էին խոր խրամներու միջոցով:
Կարգը պահպանելու համար առժամեայ կառավարութիւն մը
կազմուեցաւ և ընտրուեցաւ Պատերազմական Ատեան մը ըզ-
բաղուելու զինւորական խնդիրներով: Այր թէ կին, դեռատի
կամ ծեր, ով որ կարող էր բան մը ընել, լծուած էր աշխա-
տանքի մը: Կիներ և աղջիկներ կ'զբաղուէին եփելով, նորո-
գելով, կարելով, անկողին պատրաստելով զինւորներու, փա-
խստականներու և անտուններու համար և խնամելով վիրա-
ւորներ մայրազուրկ երախաները: Մօտ 1300 երիտասարդներ
զէնք վերցուցած էին վանելու համար թշնամին գիշեր ցորեկ:
Պատանիներ սուրհանդակի դեր ստանձնած էին դիրքէ դիրք,
մնացեալ մարդիկ կ'աշխատէին խրամներ բանալու, պատեր
շինելու և պատնէշներ կառուցանելու համար, երբ թնդանօթի
ուռմբերը քանդէին զանոնք: Մօտ 16,000 ուռմբեր արձակ-
ուեցան Բեբդին տակ բնակող բուռ մը հայերուն վրայ:

Ք Ա Ղ Ո Ի Ա Ծ Ք Պ Ր Ն . Ռ Շ Տ Ո Ի Ն Ի Ի Յ Օ Դ Ո Ի Ա Ծ Է Ն

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ի Ա Ծ « Կ Ո Չ Ն Ա Կ » Ի Մ Է Ջ . Ն Ի Ի - Ե Օ Ր Ք

Թուրքիա պատերազմ յայտարարելէն քիչ վերջը Թահսին պէյ փոխադրուեցաւ Կարին և անոր տեղը ընտրուեցաւ Ճէվտէթ պէյ, էնվէր փաշայի աներձագը :

Աշնան վերջերը երբ ռուսեր փճացուցին թրքական բանակը պարսկական սահմանագլխին վրայ, դրաւեցին Պաշ-Գալէն և Սարան և կը յառաջխաղային դէպի Վան, թուրք սպաներ և ժողովուրդը առ հասարակ մատնուած էին խուճապի : Շատ մը սպաներ ծախեցին իրենց ունեցածը եւ Պիքշիս փոխադրեցին իրենց ընտանիքները : Ուրիշ ընտանիքներ, ինչպէս Համուտ Օղլուներ որոնք հայերու շատ մը վնաս հասցուցած էին նոյնպէս փախան : Ամէն աստիճանէ երկիւղի մատնուածները հայերու դիմեցին և ընդունուեցան շատ սիրալիր կերպով : Հայերու նպատակն էր կարգ մը վտանգաւոր սպաներու ազդու դաս մը տալ, բայց որ և է միտք չունէին վնասելու անմեղ սպաներն ու հասարակութիւնը :

Շատերու հանդիպեցայ որոնք կ'ըսէին «Ահա առիթը ցոյց տալու մեր թուրք հայրենակիցներուն և դրացիներուն թէ մենք որեւէ ատեն թշնամական զգացումներ չենք սնուցած իրենց հանդէպ, այլ միշտ պահանջած ենք հաւասարութիւն, որ անհրաժեշտ էր խաղաղ կեանքի մը համար» :

Այն պահուն երբ թրքական բանակը ջախջախուած էր պարսկական սահմանագլուխին վրայ և Վանայ մէջ նոյն իսկ միլիցիա չիկար և միայն 400 ժանտարմաներ կը գտնուէին Վանայ և Պիթլիսի միջև, շատ հեշտ պիտի ըլլար հայերու գրաւել Վանայ և Մուշի նահանգներու մեծ մասը. եթէ միայն ուզէին ապստամբիլ և կոտորել թուրքերը (որոնք իրենց կեանքէն կը վախնային) և վարուիլ այնպէս ինչպէս անոնք

վարուած էին կեաւումընտրուն հանդէպ: Կառավարութիւնը գիտակից էր այս իրողութեան և այդ պատճառով ալ չատ շողոքորդօրէն վարուեցաւ հայերուն հետ: Հայ ժողովուրդը գոհ էր եթէ միայն հնար ըլլար խաղաղօրէն ապրիլ և անկեղծ յարաբերութիւններ մշակել իրեն զրացի թուրքերուն հետ: Դաշնակցական կուսակցութիւնն ալ որ կառավարութեան հետ սերտ յարաբերութեան մէջ էր, գոհ էր այս կացութեանէն, գոհ որ կառավարութիւնը իրենց խորհուրդ կը հարցնէր վաթանի բարելաւութեան հարցերուն մէջ:

Դժբախտաբար այս կացութիւնը երկար չի տեւեց: Ռուսական բանակը անակընկալօրէն նահանջեց: Թրքական բանակի բեկորներն կրկին համախմբուեցան և փոխանակ հետապնդելու թշնամին անոնք սկսան ջարդել Պաշ Գալէի, Սարաի և շրջակայ բոլոր գիւղերու հայ և ասորի բնակչութիւնը: Ամբողջ արու սեռը կոտորեցին և ռուսահպատակ թուրք հրամանատարի մը ըսածին նայելով անոնցմէ շատեր ալ հորերու մէջ նետուեցան: Կիներէն ամէնէն գեղեցիկները մահմետականներու մէջ բաժնուեցան ոմանք ալ մինչև վան դրկուեցան, մնացած պառաւ և տկար կիներ նախիրներուն ման քշուեցան տեղէ տեղ: Վանայ Առաջնորդը հայ և թուրք պատուիրակութիւն մը զրկեց կուսակալին քով խնդրելու որ օգնէ տառապողներուն, բայց կուսակալը ականջ չի կախեց այս խնդրանքին և յետաձգեց զայն օրէ օր:

Վանայ կառավարիչը ճակատը մեկնեցաւ, իր տեղ թողլով օգնական մը և իր մոլեռանդ ջանքերուն շնորհիւ կարողացաւ վերակազմել թրքական բանակը: Նա յաջողեցաւ սիրաշահիլ ապստամբած քիւրտերն և նոյնիսկ Սմկօ ցեղապետը, որ ռուսական հովանիին տակ կ'ապրէր: Այս լուրը անմիջապէս հեռագրուեցաւ Վան և Պոլիս: Ճէվաէթ պէյ թրքական բանակի այդ վայրագ հրամանատարը ռուսերը հետապնդեց մինչև Թաւրիզ և գրաւեց քաղաքը: Աւելորդ պիտի ըլլար կրկնել թէ ուր որ թրքական բանակը գնաց՝ տարաւ իր հետ հարուստ և ոարսափելի տանջանքներու ամէն տեսակները որոնք կը գործադրուէին «կեաւումընտրու» վրայ:

Այս մասին Ամերկ . Միսիօնարները ամենալաւ ականա-
տես վկաներն են :

Ճակտին վրայ ձեռք բերուած այս յաջողութիւններէն և
և հայ կամաւորներու գոյութենէն թելադրուած , թուրք կա-
ռավարութիւնն ու հասարակութիւնը իր դիրքը փոխեց հա-
յերու հանդէպ : Կառավարութիւնն աւելի խիստ դարձաւ իր
պահանջներուն մէջ և պահանջեց որ դասալիքներն ներկայա-
նան , առանց երբեք դրականապէս խոստում տալու որ պիտի
զինէ զանոնք և վերադարձնէ բանակ : Ասոր վերաբերեալ բո-
լոր հարցերու իր պատասխանն էր «Մեզի կ'իյնայ որոշել» : Պա-
տերազմական տուրքերը կրկնապատկուեցան իսկ ինք այս մա-
սին եղած բոլոր «խնդրանքներուն և առարկութիւններուն կը
պատասխանէր» «Բանակը աւելի կարեւոր է քան ժողովուրդը :

Կառավարութիւնը սկսաւ այլևս շատ կարեւորութիւն
չտալ իր բարեկամ Դաշնակցականներուն և պատահեցաւ որ
կուսակալի օգնականը մերժեց նոյն իսկ իր ներկայութեան
ընդունիլ Վաւաճանը ըսելով որ «Չէր կրնար հանդուրժել ա-
նոր կոպտութեան և ազմուկին» :

Քաղաքէն քիչ մը հեռու գտնուող վայրերը ինչպէս նոր-
տուղ Հաղարէն և Պողազ-Քէսէն , աւերուած էին և ժողո-
վուրդի մէկ մասը կոտորուած , մաս մըն ալ ապաստանած էր
քաղաք , իսկ մնացեալները բոլորովին անհետացած էին : Սար-
սափը տարածուեցաւ Վանայ միւս չրջաններուն և գիւղե-
րուն վրայ , Կարճկան պարպուեցաւ , Բելու որ կը պարունա-
կէր 120 տուն և Կառկառի տասը գիւղերը կոզոպտուեցան :

Կիսաքաղաքակիրթ երկիրներու մէջ կառավարութեան
համար շատ դիւրին է պատրուակներ գտնել արդարացնելու
համար իր արարքները : Օրինակ Բելուի մէջ զինով երիտա-
սարդ մը կռիւ ունեցած էր ժանտարմի մը հետ և ատրճա-
նակը քաշելով սպաննած էր զայն : Շուշանից վերել լեռներու
մէջ վեց քիւրտ դասալիքներ սպաննուեցան , բայց կառավա-
րութիւնը երբեք ալ չի հետաքրքրուեցաւ թէ ով էին սպան-
նողները և ովքեր էին սպաննիչները :

Այս և նման դէպքեր տեղի տուին կառավարութեան հարցաքննելու հայերը: Բայց ոչ ոք չի հարցաքննուեցաւ Սարաի, Պաշ Գալէի, Նօրտուղի, Հազարէնի և Պօղազ Գէսէնի խռովութիւններուն համար: Այդ ատեններուն նոր զինուորներ և խորանկէցներ կը հասնէին Վան. ու թուրք և քուրտ քաղաքացիներէն ամէնքը 15-60 տարեկան կը զինուէին: Երբ Առաջնորդը բողոքեց այս բանին դէմ՝ կառավարիչը պատասխանեց թէ «Միլիցիա կազմելու համար էր որ անոնք կը զինուէին, քիչ վերջը անոնք պիտի հաւաքուէին դօրանոցներու մէջ: Եթէ հայերն ալ կ'ուզեն կամաւոր ըլլալ և դօրանոցներ՝ գրուիլ թող դան և մենք անոնց զէնք կուտանք»:

Թուրք կառավարութիւնը շատ շրջահայեաց էր. որքան որ տկար կ'զգար ինքզինքը ան քաջալերեց հայերը և երեսանց գովեց զանոնք, Գաշնակցական ղեկավարները, Վառամեամ, Սրամ և Իշխան կը նկատուէին իբրև կառավարութեան խորհրդական: Հայերը կ'աշխատէին իրենց կողմէն խռովութեան որ և է տեղի չի տալ: Միակ խնդիրը հայերու և կառավարութեան միջև, որ կարող էր մտահոգութիւն պատճառել՝ դասալիքներուն հարցն էր: Զինաթափ ըլլալէ վերջ, հայ զինուորներ այլ ևս չէին համարձակեր մնալ իրենց շարքերուն մէջ և դասալիք կ'ըլլային: Երբ այլ ևս յայտնի եղաւ որ կառավարութիւնը կը զինէր մահմետականները 14-60 տարեկան, անոնք նախընտրեցին միանալ իրենց կիներուն և զաւակներուն հետ: Շատ մը թուրք պաշտօնեաներ խոստովանեցան թէ, սխալ էր հայերը զինաթափ ընել քանի որ քուրտերէն աւելի շատ դասալիք եղողներ կային, բայց կառավարութիւնը միևնոյն չափով չէր դատապարտեր քուրտերը ինչպէս հայերը:

Բոլոր այս հարցերը քննելու համար ժողով մը գումարուեցաւ Առաջնորդական Փոխանորդ Եղնիկ Վարդապետի նախագահութեամբ և ժողովուրդի բոլոր խաւերու մասնակցութեամբը: Ժողովը տեղի ունեցաւ Ճիտէճեան Գէորգ աղայի տունը, և հանգեցաւ հետեւեալ եզրակացութեան որ, թուրք

կառավարութիւնը կասկածով կը վերաբերուէր հայերու հանդէպ, որ բոլոր աշխատանք, առուտութիւն, և երկրագործութիւն կանգ առած էր, որ կարգ մը շրջաններ ինչպէս Նորաուզ, Կառկառ և Կարճկան քանդած և կոտորած էին և Պաշ Գալէի և Սարայի հայերը փճացած էին առևտրական նահանջին ատենը, վերջապէս թէ՛ յեզափոխութեան մը պարագային, վաճառ հայութիւնը կարող էր դիմադրել ատենի մը համար, բայց նկատի առնելով ամբողջ Հոյաստանի կացութիւնը, անհրաժեշտ էր կառավարութեան հետը հաշտ երթալ ամէն գնով:

Կարգ մը փախստականներ որոնք էական պատճառներով չէին կարող յանձնուիլ, կառավարութեանն էն խնդրեցին փոխարէնը փրկանք վճարել: Ժողովը որոշեց այդ ուղղութեամբ բանակցութեան մանել Պր. Վառամեանի միջոցւ, որուն պիտի ընկերանար Աւետիս Թէրզիպաշեան, որպէս խորհրդական, վարժ ըլլալով թուրքերու հոգեբանութեան: Ժողովը նոյնպէս որոշեց բանակցութեան մանել կարգ մը վաճառականներու միջոցաւ նման խնդիրներու մասին: Եարաթ մը վերջը ձիտէճեաններու ատենը մէջ հայ և թուրք խորհրդակցական ժողով մը տեղի ունեցաւ, և այս ժողովին մէջ որոշուեցաւ ապրիլ իրարու հետ որպէս հաշտ դրացիներ, անկախ՝ կառավարութեան քաղաքականութեան մէջ յառաջ գալիք փոփոխութիւններէն: Թուրքերը խոստացան խնդրել կառավարութեանն որ յեզափոխութեան որ և է տեղի չի տրուի:

Սակայն և այնպէս, կացութիւնը գոհացուցիչ ըլլալէ շատ հեռու էր և խռովութիւնը վերահաս: Բոլոր աշխատաւորները կառավարութեան հաշտոյն կ'աշխատեցուէին, խանութպաններ իրենց խանութները կ'երթային, բայց շշուկները կը պարտաւորեցնէին զիրենք օրերով տուն փակուիլ եւ կառավարութեան դիրքը հողմացոյցի նման կը փոխուէր կոռուի նակսին վրայ իրենց ունեցած յայտնաբերուելերու կամ ձախորդութիւններու հետեւեալով: Երբեմն շատ խիստ եւ անհաշտեցի եր ան, երբեմն ալ շատ խաղաղաւոր եւ կակուղ: Ամէնքն ալ անհանգիստ էին, որովհետեւ ոչ ոք զիտէր թէ այս կացութիւնը

տակաւին որքան պիտի տեւէր : Մենք ջարդերէ կը վախնայինք, մենք կը վախնայինք որ նահանջող թուրք բանակը իր ճամբուն վրայ պիտի աւերէր ամէն բան : Մենք կը վախնայինք սովէ քանի որ կառավարութիւնը թոյլ չէր տուած ժողովուրդին վերցնել պահանջուած պարէնը և դիտէնք թէ գիւղերն և ագարակները կողոպտուած էին արդէն : Աշխատաւոր դասակարգէն մաս մը բանակը առնուած էր : Փախստականներուն պատկանող ոչխարն ու տաւարը գրաւուած և ծախուած էին : Շատեր յայտնեցին ինծի թէ իրենք կը նախընտրէին որ ինչ որ պատահելու էր պատահէր ժամ առաջ և իրենք աղատէին այդ առկախ վիճակէն : Միեւնոյն ատեն թաղազլուխ անկիւնները կը պատրաստուէին որ և է պատահականութեան դիմագրաւելու :

Գարնան սկիզբներուն ապստամբութիւն ծագեցաւ Վան-Տորքի կամ Թիմարի շրջանին մէջ որ Վանէն քանի մը ժամ հեռու կը գտնուի : Այդ շրջանի էրէրին գիւղի բնակիչները կողտորուեցան, երբ կարգը Բերդակ գիւղին եկաւ, գիւղացիները Վանէն հասած ոյժերու օժանդակութեամբ դիմադրեցին քիւրտերու և ժանտարմաներու : Երբ կառավարութիւնը նկատեց որ ժողովուրդը կը պատրաստուէր և կացութիւնը օրէ օր կը վատթարանար դիմեց տեղւոյն Առաջնորդին իր ցաւը յայտնեց պատահած դէպքերուն համար և խնդրեց որ հայերը իրենց ներկայացուցիչները դրկեն կեցնելու համար կռիւը, ինչ որ անմիջապէս կատարուեցաւ : Շատեր փոխ-կուսակալը մեղադրեցին, որ կուսակալին տեղը առած էր այդ ատեն, այս անհանդարտութիւններուն համար : Պրն. Վաամեան և փոխ-կուսակալը իրար ինկան : Վերջինը մերժեց ուկնդրութեան ընդունիլ Պրն. Վաամեանը, բայց ան իր Եերսփոխանի հանգամանքովը յաջողեցաւ մնալ : Պրն. Վաամեանը փոխ-կուսակալը յանցաւոր կը գտնէր յառաջ բերած կացութեանը համար, և այս իմաստով հեռագիր մը դրկեց կուսակալ ձեւովտէթին որ կռուի ճակատը կը գտնուէր : Ձեւտէթ փոխարէն իր շնորհակալութիւնը յայտնեց և խնդրեց խաղաղութիւնը պաշտպանել մինչև իր վերադարձը երբ ինք ամէն բան պիտի կարգադրէր, ինչպիսի :

Պահոց վերջին շարժումն ձեւաւթ վան հասաւ 400 վարժ
զինւորներու հետ, որոնք Լէզկի կը կոչուէին, իր հետը բերե-
լով քանի մը դաշտային թնդանօթներ: Հայեր արքայական
ընդունելութիւն մը ըրին անոր, բայց ան հայ գիւղերէն
անցած պահուն հայ կիներու հանդէպ իր զինւորներուն ըրած
վայրագութիւններուն աչք գոցեց: Վերին Հայոց Չորի կարգ
մը գիւղերու մէջ քանի մը հայ կիներ բռնարարուեցան
և մարդ մըն ալ սպաննուեցաւ, մինչ ուրիշներ զէնք ունե-
նալու պատրուակին տակ մեռնելու աստիճան ծեծուեցան: Ա-
սոր համար երիտասարդներէն մէկը մտադրեց հետեւիլ ձեւ-
աւթ պէյին և սպաննել զայն, բայց յեղափոխականներն ար-
գիլեցին զինք: Վան հասնելուն պէս իր շնորհակալութիւնը
յայտնեց Վաւաճանին և միւսներուն որոնք կարելին ըրած
էին խաղաղութիւնը պահպանելու համար և բանակցու-
թեան սկսաւ հայերու հետ դասալիքներու մասին: Ան հա-
մողեց հայերը որ յանձնեն իրենց դասալիքները կամ գտնեն
մաս մը որպէսզի թուրք և քիւրա դասալիքներ հաւաքելը
դիւրին ըլլար:

Աւագ շարժումն բանակցութիւնները յետաձգուեցան ահ-
ռելի ձիւնափոթորկի մը հետեւանքով: Այս ատեններուն 4000
զօրքով մաս մըն ալ հրետանի կը գտնուէր Վան: Մտահոգ-
ուելու մասնաւոր պատճառ մը չի կար, բայց և այնպէս ամէն
մարդ կ'զգար որ վերահաս վտանգ մը կար և իրաւունք ու-
նէր այդպէս զգալու: Չատիկէն վերջ երբ բանակցութիւն-
ներու վերսկսան կառավարութեան հետ, լուր հասաւ որ Շա-
տախի մէջ խռովութիւնները ծայր տուած էին: Ընդհանուր
տպաւորութիւնը այն էր թէ կառավարութեան մատը կար
մէջը: Կառավարութիւնը ուղեց ձերբակալել Դաշնակցական
կուսակցութեան անդամներէն Յովսէփը, հայերը թոյլ չտուին և
կռիւ ծագեցաւ: Շատախ Վանէն 24 ժամ հեռու դէպի հարաւ
կը գտնուի և շինուած է Տիգրիսի ճիւղերէն մէկուն վրայ:
1895-96ի կոտորածներուն Շատախի հայերը կրցած էին պաշտ-
պանել ինքզինքնին մեծ յաջողութեամբ և պատուով: Անկէ
ետք կառավարութիւնը փորձած էր զանոնք ծուղակը ձգել և

կոտորել, որպէսզի քիւրտերն ու թուրքերը բնակեցուէին անոնց տեղ բայց այդ ալ չի յաջողեցաւ և այս անգամ Ապրիլին կոտորածը իր սկզբնաւորութիւնը կ'ընէր անկէ: Տեղացի ազատասէր ժողովուրդը հերոսօրէն պաշտպանեց ինքզինքը մօտ երկու ամիս, մինչև որ Մայիսին կամաւորներն անոնց օգնութեան հասան:

Ճէվաէթ պէյ խնդրեց Դաշնակցականներէն պատուիրակութիւն մը ղրկել հոն վերջ դնելու այս պատահարներուն: Պատուիրակութիւնը կը բաղկանար Պրն. Իշխանէ և երեք երիտասարդ հայերէ, որոնց կ'ընկերանային թուրք ստիկանապետ մը և քանի մը ժանտարմաներ: Ապրիլ 16ի երեկոյ Հայոց Զորի Հիրճ անունով քուրտ զիւղին մէջ, կառավարութեան լարած դաւադրութեան համաձայն հայ պատուիրակութիւնը մորթօտուեցաւ: Հայոց Զորէն կարգ մը վատահելի անձեր կը պատմեն թէ, միեւնոյն օրը որ Պրն. Իշխան Շատախ կ'երթար իբր հաշտութեան պատուիրակ, Վերին Հայոց-Զորեցիները դիմեցին իրեն ըսելով որ. «Իեռ որքան պէտք է համբերել, ոչինչի չի խնայեցին, միայն Շատախը մնացած էր այն ալ ջարդեցին», Պրն. Իշխան զոր Բնութիւնը մարտիկ մը ստեղծած էր հայ զիւղացիներուն պատուիրեց խաղաղութիւնը չի խանգարել որ և է պատճառով, և յանձնել կառավարութեան պահանջած ամէն բան, եթէ զիւղ մը այրուելու ըլլար պէտք էր ապաստանիլ ուրիշ զիւղ մը:

Շարաթ առտու, Ապրիլ 17ին, Ճէվաէթ պէյ հրաւիրեց Դաշնակցութեան ղեկավարներէն Պրն. Վռամեան, Արամ, Աւետիս էֆ, Թէրզիպաշեան (վաճառական) և Գէորգ աղա Ճիտէճեան, խորհրդակցութեան համար իր մօտ գալ: Արամ այս կամ այն պատճառով չի դնաց, միւսները գացին բայց վար դրուեցան: Միայն աս'է ևաքն էր որ տարածայնուեցաւ թէ խաղաղութիւն հաստատելու պաշտօնով մեկնող պատուիրակութենէն բոլորը խողխողուած էին կառավարութեանը հրամանովը: Այս լուրը սարսափ սիւնեց ժողովուրդին մէջ և զինուած երիտասարդներ գրաւեցին իրենց զիրքերը: Նորաշէն

եկեղեցւոյ քահանաներէն Տ. Ներսէս, Գափամաճեան Աէթ
էֆէնտի և ես Ամերիկացի Միսիօնարներուն ղիմեցինք, որպէս
զի կարգը պահպանելու համար կառավարութեան մօտ մի-
ջամտեն: Միսիօնարները կառավարութեան շէնքը չի հասած
տակաւին Թէրզիպաշեան և Ճիտէճեան ազատ արձակուած
էին, որոնք խորհուրդ տուին հայերուն յանձնուիլ: Միայն
Վաւաճեան վար դրուեցաւ և Պօլիս զրկուեցաւ: Ճէվտէթ պէյ
Միսիօնարներու ըսաւ որ ինք ալ արդէն հրաւիրած էր ղի-
րենք տեսակցելու, և նկատելով որ անդորրութիւնը խան-
գարուած էր, Ամերիկեան Միսիօնարներն իրենց պաշտպա-
նութեան համար պէտք էր 50 ղինուորի տեղ պատրաստէին,
այլապէս պարտաւոր էին իրենց ունեցած չունեցածովը տե-
ղափոխուիլ կառավարական շէնքը: Միսիօնարները վերա-
դարձան այն տպաւորութեան տակը թէ այլեւս ամէն բան
լմնցած էր և թէ Ճէվտէթը բոլորովին փոխած էր իր միտքը:
Նոյն գիշեր ժողով մը տեղի ունեցաւ Նորաշէն եկեղեցւոյ մէջ
ուր Թէրզիպաշեան էֆ. բանակցութեանց արդիւնքը տեղե-
կացուց, ըսաւ թէ անկարելի էր ազդեցութիւն գործել
Ճէվտէթի վրան, նա երբեմն տրամաբանական էր, երբեմն
ալ կոշտ և անդրդուելի, և կը պահանջէր որ բոլոր Հայ դա-
սալիքները ինչպէս նաև հայերու զէնքերը կամ նոյն և
կամ հետեւեալ օրը յանձնուէին և կրկին անգամ առաջար-
կուեցաւ իրեն գոհանալ անոնց մէկ մասը յանձնելով և մնաց-
եալներուն ալ փրկանքը ընդունելով: Այս առաջարկը եղաւ
խտալական գործակալ Սէնեօր Սպօրտօնի, ամերիկեան միսիօ-
նարներու և հայ վաճառականներու միջոցաւ, բայց անկա-
րելի եղաւ թափանցել իր թագուն նպատակը: Երբեմն կ'երդ-
նուր թէ չի պիտի արատաւորէր իր հօր Թահիր փաշայի յի-
շատակը որ ամենախառնակ օրերուն խաղաղութեամբ վա-
րած էր Վանայ կուսակալութիւնը, և երբեմն ալ մոլեգնած
կ'ըսէր. «Կամ միայն Թուրք կամ միայն Հայ պիտի մնայ
այս քաղաքին մէջ: Շատախի գործը լմնալէ վերջ կարգը
Վանայ պիտի գայ, և հօրս բնակարանէն զատ ոչ մէկ տուն

կանգուն պիտի թողու՞մ, և չպիտի խնայեմ ոչ երախայի, ոչ ծերի, ոչ այր մարդու և ոչ իսկ կնոջ: Հայերը պէտք է յանձնեն իրենց զէնքերը ու փախստականները, որոնք պատուհանիս առջեւէն անցնելով պէտք է զօրանոց երթան: Եթէ զէնքի կամ ատրճանակի ձայն մը ականջիս հասնի, նշան պիտի նկատեմ զայն գործադրելու համար այն ինչ որ արդէն ըսի ձեզի»:

Ապրիլ 19ի Երկուշաբթի օրը ձէվտէթ պէյի տրամադրութիւնը քիչ մը փոխուած էր: Հրաման ըրաւ որ ամէն մարդ իր գործովը զբաղի ըսելով որ ոչինչ պիտի պատահի: Ամբողջ շաբաթ մը մենք յարաբերութենէ զրկուած էինք դուրսի շրջաններուն հետ և պատահածներէն տեղեկութիւն չունէինք այն աստիճան որ թուրք զինուորներով և խրամներով պաշարուած լլալնիս անգամ չէինք գիտեր: Միեւնոյն օրը երբ ձէվտէթ պէյ ապահովութիւն կուտար մեզ, Ականց, Վանայ շրջանի մեծագոյն քաղաքներէն մէկը կը կողոպտուէր և կը կործանուէր: Ականից երեւելի բնակիչներէն, Ապաղցեանի, Հիւսեանի և Շալճեանի պէս մարդիկ կառավարութեան շէնքը կը հրաւիրուին Գայմագամէն, որպէս թէ հրահանգներ ստանալու համար: Մնացեալ հայերը իրենց տուններէն և փողոցներէն հաւաքուելով գիշերը մութը կոխելէն վերջ յիսուն հողինոց խումբերով, ձեռքերնին կռնակնին կապուած տարուեցան քաղաքին ետեւէն վազող գետին ամիր, ուր սպաննեցին բոլորն ալ: Միայն երեք հողի յաջողեցան քակել իրենց ձեռքի կապանքը և մեռած ձեւանալով ճողոպրեցան այս սպանդէն: Անոնց մէ մէկը մօտակայ հայ դիւղը գնաց և այսպէսով ապահովեց գիւղացիներուն փախուստը, միւսը դիմեց ծովեզրը և տեսաւ որ նաւավարներէն շատեր արդէն սպաննած էին բայց մնացեալներուն պատմեց եղածը և անոնք թիավարելով հեռացան եզերքէն դէպի Սնապատ, իսկ երրորդը բոլորովին անհետացաւ:

Յարութիւն ազա Հիւսեան թէ և վիրաւորուած երեք տեղէ, յաջողած էր փախչիլ և տունը ապաստանիլ: Երբ

Թուրք սպաներ վիրաւորները կը համրէին՝ իրենց ձեռքը ունեցած ցուցակէն հասկցան որ Հիւսեան կը պակսէր, գացին տուն և ան ալ հոն սպաննեցին: Ականից բոլոր արու սեռը, այդ երեքին բացառութեամբ, բոլորովին ջարդուեցան և կառավարութեան թոյլատուութեամբ անոնց ունեցածը չունեցածը, այսինքն կիներ, զաւակներ և գոյքերնին բաժնուեցաւ թուրքերուն, որոնք սեփականացնելու համար այդ նոր զրաւումները, նշանուեցան հայ աղջիկներու, անոնց հետ ամուսնանալու մտքով:

Ճէվաէթ պէյ յայտարարեց ամէնուն թէ՛ «Ասայիշ պէր քէմալ տըր» խաղաղութիւնը կատարեալէ, և միեւնոյն ատեն ճնշում ի գործ դրաւ ամերիկեան միսիօնարներուն վրայ, որպէսզի՝ կամ այն է ստորագրեն թէ իրենք կը մերժեն կառավարութեան պաշտպանութիւնը, և կամ այն է՝ ընդունին 50 հոգինոց պահակախումբ մը իրենց շրջանակին մէջ: Վերջինին վրայ շատ աւելի ծանրացաւ, և ըսաւ որ՝ նոյն իսկ պահակախումբ մըն ալ Գերման միսիօնարներու շրջանակը պիտի ուղարկէր: Ամերիկեան միսիօնարները շրջահայեաց գտնուեցան՝ հայերուն խուհուրդ հարցնելու այս խնդրոյն մասին որոնք, մասնաւորապէս Արմենակ Եկարեանը, ասիկա խաղ մը նկատեցին՝ գրաւելու համար հայոց թաղերն ու տուները: Հետեւաբար միսիօնարներուն հասկցուցին որ զիրենք պաշտպանող միակ բանը նախ ամերիկեան դրօշն էր, երկրորդ կառավարութեան հրամանը առանց որու 5000 զօրքն անգամ անկարող պիտի ըլլար պաշտպանել զիրենք կառավարութեան դէմ, որով միսիօնարներուն ըսին թէ եթէ ճէվաէթ 10-12է աւելի զինուոր ղրկելու ըլլար, իրենք պարտաւորած պիտի ըլլային կրակել և անոնց մուտքը հայկական թաղերու մէջ արգելել: Այս բոլոր պարագաները նկատի առնելով միսիօնարները լուր ղրկեցին կառավարութեան թէ իրենք պատրաստ էին ընդունիլ այն բոլոր զօրքերը որ կառավարութիւնը պիտի ուղէր ղրկել միայն թէ անոնց ապահով հասնելու մասին որ և է պատասխանատուութիւն չէին ստանձ-

ներ և թէ իրենք չէին փափաքեր այդ պատճառով ընդհարումի մը տեղի տալ: «Մենք Հայերէն չենք վախնար, ըսին, և 10-12 հոգինոց պահակախումբ մը բաւական է պաշտպանելու մեզ ձեր հրամանով»:

Ապրիլ 20ի Երեքշաբթի առաւօտ ժամը 6ին, քանի մը թուրք զինւորներ նկատեցին որ կարգ մը հայ կիներ քաղաք կ'աւզային Շուշանց գիւղէն որ քաղաքէն միայն կէս ժամ հեռու է: Թուրքերը փորձեցին բռնաբարել այդ կիները և երբ երկու հայ երիտասարդներ եկան բողոքելու այդ արարքներուն դէմ՝ դիտապաստ գետին ինկան հրացաններու տակ: Գերմանական շէնքերուն մօտը տեղի կ'ունենար այս դէպքը որուն գերման միսիօնարութեան պետ Հէր Սրէօրին և իր կիներ վկայ են: Գերմանացի միսիօնարը ազնիւ գտնուեցաւ որոշապէս գրելու ձեւով թէ թուրք զինւորներն էին որ փորձեցին բռնաբարել կիները և երբ հայ երիտասարդներ ուղեցին փրկել անոնց պատիւը՝ սպաննուեցան տաճիկ զինւորներու կողմէ:

Բայց ձեւով թի համար նշանը արդէն տրուած էր, Ուրբաթ Առուէն ձայն առնուելուն պէս հրետանին սկսաւ ուժբակոծել Այգեստան և շուկան որ շրջապատուած էր թուրք թաղերով:

Այլևս հասկցանք թէ պաշարուած էինք, և հայ երիտասարդները փողոցներու անկիւնները բռնելով արգիլեցին թուրք կամ քուրտ խուժանին մուտքը: Պաշտպանուած գիծերը մօտ երկու քառակուսի մզոն տարածութիւն ունէին: 700 հայեր որոնցմէ 300ը միայն կանոնաւոր զէնք և քիչ թէ շատ զինւորական կրթութիւն ունէին, ստանձնած էին տեղին ապահովութիւնը, մնացեալները պարզ քաղաքացիներ էին, որոնցմէ ոմանք ատրճանակ ոմանք ալ պարզ զէնքեր ունէին: Բոլոր կուռղները որոշած էին իրենց օճախին պաշտպանութեանը համար դիմադրել մինչև վերջին շունչը:

Նոյն իսկ միսիօնարները խոստովանեցան թէ կառավարութեան մը կողմէ իր պարտականութեանց մէջ այնքան հաս-

տատամիտ գտնուող ժողովուրդի մը հանդէպ այդ աստիճան ստորնութիւն և դաւաճանութիւն բացարձակապէս աներեւակայելի էր: Անհրաժեշտ է ըսել թէ միշտ ալ ամերիկեան միսիոնարները համակրած են հայերու և ոչ միայն իրենց շրջանակներն ու տուները բացին անոնց առջև այլ և պատասպարեցին ընտանիքներ և դոյքեր և անձնապէս խնամեցին հիւանդներն ու երախտները:

Կռիւի առաջին օրերուն զինուորական մարմինը մասնաւոր թուղթիկով մը հրապարակային կոչ ուղղեց թուրքերուն յիշեցնելով իրենց փոխադարձ երդումը և յատնելով թէ կառավարութիւնները կարող էին փոխուիլ, բայց ժողովուրդներ որոնք դատապարտուած էին ապրիլ կողք կողքի պէտք չէր որ թշնամի դառնային իրարու: Այս կերպով ամբողջ յանցանքը կը բեռցուէր ձէվտէթի վրայ որ Վանայ մէջ ձիէ մը զատ ոչինչ ունէր «որուն վրայ կրնար հեծնել և փոխշիլ»: այս կէտերը ճշդելէ վերջ յայտարարութիւնը կը թելադրէր թուրք ազդաբնակչութիւնը՝ պատրաստելու ձէվտէթը որ ետ կենար արիւնհեղութենէ: Այս յայտարարութեան արդիւնքը կարելի չեղաւ իմանալ:

Այս մռայլ օրերուն՝ հայ բնակչութիւնը զեղուն էր խանդավառութեամբ: Կին կամ այր տրամադրած էր իր ուժերուն լաւագոյնը: Բոլորն ալ վստահ էին որ ձէվտէթը չի պիտի յաջողէր բնաջինջ ընելու Վանայ հայերը: Մարտիկներու եռանդը բաւական էր ոգեւորելու յուսահատողները: Շատ մը երիտասարդներ ամբողջ գիշեր ու ցերեկ կռուեցան թշնամիին դէմ առանց հանգիստի, որուն հետեւանքով այնքան տկարացած էր իրենց տեսողութիւնը որ պէտք եղաւ փոխադրել զանոնք Կարմիր Սաչի կեդրոնը և դարմանել զիրենք: Այդ պարագային անգամ անոնք ուրախ էին: Երբ շուաբնէլի գրնդակները կը տեղային վանայ քաղաքին վրայ հայ երախտներ փողոցներուն մէջ զինուոր կը խաղային:

Արմենակ Եակարեան իր սառնարիւն և կարող ղեկավարութեամբը, Արամը իր խորհուրդներով և ամենուրեք ներ-

կայու թեամբը՝ Բ. Թերլէմէզեան իր մեծ որդովը, Պուլկարացի Գրիգոր իր անսպառ ճարտարութեամբ և հնարազէտ հանճարովը բոլորն ալ կարող զեկավարներ էին: Իրենց կեանքն ու պատիւը փրկելու համար Վանայ ամբողջ հայ բնակչութիւնը տրամադրած էր ինքզինքը զինուորական մարմինն կամքին, որը զինուորական խաչ և ուրիշ զինանշաններ կուտար արժանատիներու՝ քաջայերու թեան համար: Պզտիկ աղջկան մը զինանշան ընդունելուն ներկայ էի ևս. Յանկոյս Չորի մէջ դիրքի մը վերագրաւման ատենը ան առաջ անցած և տեղը լրտեսած էր տեսնելու համար թէ թակարդներ լարած չկային յառաջացող հայ զինուորներու առջևը:

Կռիւի առաջին օրն իսկ թուրքեր հրկիզեցին պաշտպանութեան գծէն դուրս գտնուած բոլոր հայ տուները: Սակայն Շուշանց գիւղը և Վարազայ Վանքը տակաւին հայերու ձեռքը կը գտնուէր: Յովսէփ Բույումճեան ստանձնած էր Վարազայ խրամներու հրամանատարութիւնը և մերթըմերթ Այգեստան կուգար տեղեկութիւններ տալու անցած դարձածի մասին:

Շարաթ մը չանցած՝ շրջակայքի բոլոր հայերը Այգեստան թափուեցան. իրենց հետ բերելով անօթութիւն, հիւանդութիւն և սարսափի լուրեր: Հայոց Չորէն եկողները կը պատմէին թէ թուրք զօրքեր և հրետանի անցած էին այդ տեղերէն: Առաջին անցնող բանակը առնուած առարկաներու համար վճարեց գիւղացիներուն, որուն հետեւանքով պահուածներն ալ քաջայերուած դուրս եկան, բայց յաջորդ բանակը պաշարեց զանոնք և սպաննեց: Այն աստիճան լաւ ծրագրած էր կառավարութիւնը կոտորածի իր ծրագիրը որ, մէկ մզոն հեռաւորութիւն ունեցող գիւղեր իրարու ճակատագրէն լուր չունէին: Բոլոր յանձնուող գիւղերու բնակչութիւնները կոտորուեցան: Ոմանք յաջողեցան լեռը ապաստանիլ բայց պէտք է խոստովանիլ որ գիւղացիները առ հասարակ քաջութիւն ցոյց չտուին: Անոնք չի կրցան ընդհանուրի պաշտպանութեան սիրոյն գործակցիլ իրարու հետ, և գտնուեցան նոյնիսկ այնպիսիներ, որոնք չէին ուզեր դէմ դնել կառավարութեան:

Քաղաքացիներու հետ համեմատած իրենց ռազմանիւթը աւելի քիչ էր, բայց և այնպէս անոնք յաջողեցան ընտանիքները քաղաք փոխադրել օգին մէջ գնդակ պարպելով: Այդ և ուրիշ բաներ պատճառ էին որ քաղաքին ժողովուրդը տեսակ մը արհամարանքով նայէր անոնց վրայ: Ճշմարտութիւնը այն էր որ եթէ ունենային բաւարար ռազմամթերք և կարող վարիչներ, պիտի կրնային թշնամին դուրս վանել Հայոց Զորէն, Գաւաչէն և Թիմարէն:

Առջի երկու շաբաթուան ընթացքին, կառավարութիւնը կոտորել տուաւ արու սեռը և առեւանգեց կիները, մնացեալն ալ գիւղէ գիւղ փոխադրեց պատեհութիւն ընծայելու թուրքերու որպէս զի իրենց վրէժը լուծեն: Բայց վերջը կառավարութիւնը դէպի Այգեստան սկսաւ քշել բոլոր վերապրողները, որպէս զի այսպիսով սովի մատնէ ներսի ժողովուրդը, և հարկադրէ զանոնք անձնատուր լլլալու: Սակայն և այնպէս, քաղաքի ժողովուրդը մերժեց բոլորին ազատանցքը տալու պաշտպանութեան գծէն ներս, և թշնամին պարտաւորեցաւ քշել զանոնք դէպի Այգեստան, վերադարձողները սպաննելու սպառնալիքով: Այգեստանի ժողովուրդը գիտակ էր իր ծայրայեղօրէն նեղ կացութեան, բայց ընդունեց զանոնք կիներու և տղաներու մէջ բազմաթիւ վիրաւորներ կային: Հանդիպեցայ կ'ոջ մը որու ամուսինը թուրք բանակին մէջ կը ծառայէր, եւ որու տասներկու տարեկան զաւակը խողխողած էին իր աչքերուն առջեւ: Նա ինքն ալ վիրաւոր էր, վիրաւոր էին և մնացած երկու զաւակները, որոնց մէկը չորս տարու, իսկ միւսը միայն տասներմէկ տարեկան էր: Երբեք չեմ կարող մոռնալ, երախաներէն մէկը վիրաւոր ձեռքը կախ ինկած մէկ կողքին և մարմրուն աչքերով, ոչ ալ իր մայրը որ գրեթէ խենթ էր: Բոլոր ատոնք յանձնուեցան Տր. Ըշրրին որ անմիջապէս խնամելու սկսաւ: Նոյնպէս կը յիշեմ այն կիներ որ կորսնցուցած էր իր եօթը զաւակները, կորսնցուցած նաև իր խելքը: Գետին փռուած ան կը փետտէր իր մազերը, փոշի կը ցանէր իր զլխուն և կ'անիծէր կայսրը:

ԱՅՆ ԳԷՊՔԵՐԸ ՈՐՈՆՔ ՏԵՂԻ ՈՒՆՆՑԱՆ 20 ՄԱՅԻՍ

(2 ՅՈՒՆԻՒՄ) 1915Ի ՀՐԱՄԱՆ ԱԳՐԷՆ ԱՌԱՋ

Վանայ իսալական Հիւպատոս Պրն . Սպորտօնի կողմէ
Հանրի Պարպիի հաղորդուած (*)

ԲԷԼՈՒԻ ԴԷՊՔԵՐԸ

1914 Դեկտեմբեր 3ին, Բէլու գանուող երկու ժանտարմաներ, առանին մէջ երիտասարդ մարդ մը կը նշմարեն, և հակառակ գիւղապետին հաւաստիքներուն որ կը յայտարարէ թէ այս երիտասարդը իր վարչական պաշտօնեաներէն մէկն է, ժանտարմաներէն մէկը կը հետապնդէ զայն մինչեւ այն դրանը առջեւ, ուր երիտասարդը կ'երթայ ապաստանելու :

Ժանտարման կատղած, սպառնայիքներ կը տեղայ և նախատինքներ կ'ընէ հայ ցեղին և հայ կրօնքին դէմ :

Այս անձը օտարականի տեղ դրուած, մաս կը կաղմէր հայկական շրջուն պահակախումբի մը որ դեռ նոր հասած էր, պաշտպանելու համար մօտակայ գիւղերը Մէհմէտ-էմինի և հրոսախումբերու ասպատակութեանց դէմ :

Երիտասարդ Հայը, որ կը յուսայ թէ գիւղացիները պիտի յաջողին ժանտարմային բարկութիւնը իջեցնել, վիակուած կը մնայ տան մէջ, առանց եղած նախատինքներուն պատասխանելու : Բայց այս վայրկեանին՝ Սազրղ անունով մարդ մը, շատ ծանօթ ոճրագործ մը, որ Սահմանադրութեան հրոչակուելուն ազատ արձակուած էր, և որ ազատ կացուցուած էր զինուորական ծառայութենէ, դէպի ժանտարմային կողմէ յարուցուած ազմուկին տեղը կը վազէ : Գերագրգռուած այս վերջնոյն կողմէ եղած լուտանքներէն, կռիւի կը բռնուի ա-

(*) Քաղուած Հանրի Պարպիի «Սարսափի երկրին մէջ» հատորէն :

նոր հետ և հրացանը կը քաշէ վրան : Ժանտարման կ'իջնայ մեռած : Իր ընկերը, երկրորդ ժանտարման, ամբարանոց մը կը փախի, և խուճապը գիւղին մէջ կը տարածուի :

Մինչդեռ գիւղացիները կը ջանան համոզել երկրորդ ժանտարման որ ելլէ իր թաքստոցէն, և կը խնդրեն իրմէն որ քննութիւն մը կատարէ, երիտասարդը, որ սպաննուող ժանտարմային կողմէ հետապնդուած էր, կը հեռանայ, նոր միջադէպերու պատճառ չըլլալու համար :

Երկրորդ ժանտարման դուրս կ'ելլէ ի վերջոյ ապաստանարանէն : Իր առաջին գործը կ'ըլլայ կիւնիէ երթալ, տեղեկութիւն տալու համար Ոստանի գայմագամին Շիւքրի պէյի, Բէլուի մէջ պատահածի մասին :

Ժանտարմաներու ջոկատով մը, Շիւքրի պէյ ինք անձամբ կուգայ հետաքննութիւն կատարելու . գիւղին մէջ, կարգ մը ձերբակալութիւններու հրաման տալէ յետոյ կրակի կուտայ Ս «գըզի և իր կարծեցեալ մեղսակիցներուն պատկանող վեց տուներ :

Ժանտարմաները այդ միջոցին փայտի հարուածներով չորս հոգի կ'սպաննեն : Հետեւաբար բնակիչները սարսափահար, ամէն բան կը թողուն, բնակարան, ինչք, արջառ, և անմիջապէս դրացի գիւղերը կը ցրուին :

Հետեւեալ օրը, 5 Դեկտեմբեր, լեռներէն իջնող զայլերը կը յարձակին անասուններուն վրայ, և Շիւքրի պէյի հրահանին վրայ վառուած կրակը գիւղին մէջ կը տարածուի :

Հայ չրջուն պահակախումբ մը, տեղեակ պատահած աղէտին, Բէլու կը փութայ, ցրուած բնակչութեան անդամները հաւաքելու և հրդեհին առաջքը առնելու համար :

Միաժամանակ գայմագամն ալ նոյն տեղը կը փութայ բայց այս անգամ երկու երեք հարիւր զինուած քիւրտերով, որոնք աւարէ ուրիշ նպատակ մը չունին : Շատ բնական է որ հայեր և քիւրտեր իրարու կը բռնուին :

Գայմագամը, Քիւրտերուն եղած ընդդիմութիւնը իրեն դէմ կը նկատէ, հրաման կուտայ իր ժանտարմաններուն որ

կռիւին միջամտեն, և այսպէս առտուան ժամը 9էն մինչև իրիկուան ժամը 5, ամէնքը իրար կը սպաննեն:

Հետևեալ օրը ամբողջ գիւղը կրակի կը տրուի Չէրքէզ Աղայի հրոսախումբին կողմէ:

Երբ, Վանէն տեղւոյն վրայ դրկուած թուրք-հայկական պատգամաւորութիւնը 12 Դեկտեմբերին Բէլու հասաւ, հրդեհը տակաւին չէր մարած և կարելի եղաւ միայն եկեղեցին ազատել, թէև ասիկա արդէն մասամբ բոցերէ շրջապատուած ըլլար:

Պրն. Վռամեանի և Միւնիպ պէյի հետաքննութենէն կը հասկցուի որ Բէլուի դժբախտ միջադէպը արդիւնք էր գայմադամին վարչական ապիկարութեան, եթէ իր մասնաւոր չարակամութեան չուզուի վերագրել պատահածը, որովհետև ան ոչ միայն ջանք չըրաւ ազգաբնակչութիւնը հանդարտեցնելու, այլ ընդհակառակը քիւրտերը անոր դէմ գրգռեց:

Բէլու ունէր շատ բարգաւաճ հարիւր երեսուն ընտանեկան յարկեր:

Ա Թ Ա Ն Ա Ն Յ Ի Մ Ի Ջ Ա Դ Է Պ Ը

Նոյն չարթուան ընթացքին, հայ շրջուն պահակախումբերէն մէկը, Ոստանէն Աթանանց կը դրկուի: Այս վերջին տեղը, Ոստանէն Վան ճամբուն վրայ գիւղ մըն է:

Բէլուի և ուրիշ աւելի ծանրակշիռ միջադէպեր, որոնք ամբողջ ֆազային մէջ յառաջ եկած են, հայերու ջարդի վախը կը ծնցնեն, քանի որ Աթանանցի մէջ քիւրտերու հրոսախումբ մը կար որ այդ ջարդը կրնար ի գլուխ հանել, տեղական իշխանութեան թոյլատու ընթացքովը:

Բաղէշի և Կարճկանի քիւրտերուն Աթանանցի մէջ ներկայութիւնը ուրիշ կերպով չի կրնար բացատրուիլ: Այս քիւրտերը թոյլ չեն տար որ հայ շրջուն պահակախումբը գիւղ մտնէ և կը սպաննեն անոնց առջեւէն գացող երկու ժան-

տարմաները որոնք իրենց ներկայութեամբ այդ պահակախումբին կանոնաւոր և պաշտօնական հանդամանք մը կուտային :

Վերջապէս հայերու կասկածները, Աթանանցի յարձակման ենթարկուելովը, ալ աւելի կը հաստատուի : Այս յարձակումը յաջորդ օրը տեղի կ'ունենայ Սիտկու Վանքի կողմէն, այս քիւրտերուն ձեռքով և առաջնորդութեամբ Խուրշիտ Աղայի, Ոստանի ամէնէն ազդեցիկ անձերէն մէկուն :

Հայերը ետ կը մղեն այս յարձակումը և Խուրշիտ Աղան կ'սպաննեն :

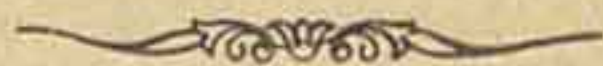
Նկատի ունենալով որ այս կռիւներուն շատ աւելի արիւնալիները կրնան յաջորդել, Վռամեան իր թուրք պաշտօնակցին հետ կը շրջի ամբողջ մարզին մէջ, մտքերը հանդարտեցնելու համար և արգիլելու նոր միջադէպերու յառաջ գալը, ցրուելով ազգաբնակչութեանց իրարու հանդէպ ունեցած թիւրիմացութիւնները և կասկածանքները :

Հետաքննու թենէ վերջ, Վանի վալի Ճէվտէթ պէյին ներկայացուցած տեղեկագրով մը Վռամեան կը դատապարտէ Ոստանի գայմագամը, քիւրտերը հայերուն դէմ գրգռած ըլլուն համար :

Ի պաշտպանութիւն իր այս դատապարտութեան երկու փաստեր ցոյց կուտայ :

Ա. Բէլուի հրդեհը և թալանը, շրջագայ քիւրտ հրոսախումբերու արարքը, աեղի ունեցած է Շիւքրի պէյի գիտնալովը, անտարակոյս և իր հաւանութեամբը, որովհետեւ ի վիճակի էր արգիլելու եթէ ուղած ըլլար :

Բ. Շիւքրի պէյի գանգատը, Ս սթմանցէն Հիւսէյին աղային ուղղուած, որովհետեւ այս վերջին մարդիկը «չին մասնակցած հայերու դէմ յարձակումին» ինչպէս որ ինքը (Շիւքրի պէյ) կը փափաքէր :

Պ Ա Շ - Ք Ա Լ Է Ի Ջ Ա Ր Դ Ե Ր Ը

Այս ջարդերը տեղի ունեցան 1914 Դեկտեմբեր ամսուան առաջին շաբաթու ընթացքին :

Ահմէտ պէյ, հարիւր վաթսուէն ժանտարմաներու գլուխը անցած, և Շէրիֆ պէյ, Շիքաքի ցեղապետը, հարիւր յիսուէն Համիտիէի հրոսակներով, կ'արշաւեն Պաշ-Քալէ, ոուսերուն նահանջելէն յետոյ :

Հայերու տուները կը թալանեն և կրակի կուտան, կ'ըսպաննեն բոլոր այրերը, որոնց դիակները փողոցներուն մէջտեղը կը թողուն, կ'առևանգեն գեղեցիկ աղջիկները, և կիներն ու տղաքը կը լքեն առանց հացի և առանց ապաստանի :

Դրացի հայ գիւղերն ալ նոյն բախտին կ'ենթարկուին :

Թաղ Արեգ, Բէս, Ալալեան, Ալաս, Սորան, Բասուլան, Աւագ գիւղերու հայերը, մէկ տեղ կը հաւաքուին : Դաշտին մէջ կը տանին զանոնք և հոն ամէնքն ալ կը ջարդեն :

Վերջին վիճակագրութեան համաձայն Պաշ-Քալէի և վերոյիշեալ գիւղերուն մէջ կային հազար վեց հարիւր Հայեր, (որոնցմէ մէկ մասը նեստորական) :

Պ Օ Ղ Ա Ղ - Ք Է Ս Է Ն Ի Մ Է Ղ

Դէպքը պատահեցաւ այս տեղ, 1914 Նոյեմբեր 26ին :

Սպաննուեցան՝ Կարապետ Սարգիսեան և Լուսիկ՝ Աւագի կինը : Կը թալանուին եկեղեցին և բոլոր գիւղացիներու ինչքերը, շուրջ 4000 օսմանեան ոսկի արծէքով :

Չարագործներն են, Հաճի Քէլէկ և Հաւլիստանի, Կալախի, Կարֆալանի և Բուժօղլուի մէջ ապրող ցեղախումբերու պետերը :

ԱՐՇԱՄ, ՀԱՍԱՆ ԹԱՄՐԱՆ, ԹԱՇ ՕՂԼՈՒ ԵՒ ԳԱՐԱ-ՋՈՐԻԿ

(ՍԷՐԱՅ) ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԶԱՐԴԵՐԸ

Այս դէպքերը տեղի ունեցան 19.4 Դեկտմ. 30ին :

Սէրայի ժանտարմաները, իրենց գլուխը ունենալով Րա-
սիմ էֆէնտին, Ապտիւլ Ք.սաէրի թիկնապահը, Ազաիկ կ'եր-
թան և կը զեկուցանեն թէ գայմազամը կը հրամայէ բոլոր
հայ արու բնակիչներուն որ Սէրայ երթան, այնտեղ զօրա-
նոցները շինելու համար :

Արդէն առջի օրը, Հիւսէյին պէյի որդին, Թահար, գիւ-
ղերուն բոլոր հայերը հաւաքած էր և մէկ քանի տուներու
մէջ, հսկողութեան ներքե կը պահէր զանոնք (ինչ որ կ'ա-
պացուցանէ նախապատրաստուած դաւադրութիւն մը :

Ժանտարմաները կը դատեն երիտասարդները, դուրս կը
հանեն զանոնք գիւղէն՝ Քիւրտերէ շրջապատուած : Միւս-
ները, առաջիններէն մէկ ժամ վերջը միայն ճամբայ կը հան-
ուին, ժանտարմաներու հետեւորդութեամբ :

Առաջին խումբը հազիւ թէ Ավզարիկի մօտերը հասած
է, քիւրտերը՝ ժանտարմաներու և թիկնապահին ներկայու-
թեան, զանոնք ամէնքն ալ հրացանի կը բռնեն :

Ականատես վկայ մը կը յայտարարէ թէ, Ավզարիկի
մօտ քսանեւութը դիակներ համրած է : Հիւսէյին պէյի երկու
որդիները, Թահար և Մուստաֆա, և Մէհմէտ Ալի և իր որ-
դին այս սպանդին ներկայ կը գտնուին :

Այս առաջին ոճիրը ի գլուխ ելելուն, թիկնապահը,
ժանտարմաները և վերը յիշուած քիւրտ պէյերը, Սուլթան
Աղայի տունը թէյի կը հրաւիրուին, մինչդեռ մնացեալ
քիւրտերն ալ կ'ուզուին դէպի երկրորդ խումբը. ասկից կը
դատեն նուազ տարիքոտ եղողները, և կը ջարդեն :

Այս բոլոր գոհերուն մարմինները լքուած կը մնան Ավ-
զարիկի դաշտին մէջ, մինչեւ այն օրը, երբ այս գիւղին կի-
ները կուգան կը ժողովեն գանոնք և գիւղ կը տանին, գերեզ-
մանատան մէջ թաղելու համար:

Բոլոր դիակները տակաւին հողը չեն դրուած, երբ Սէ-
րայի գայմագամը կը հասնի: Սաստկապէս կը մեղադրէ
քիւրտերը որ հայերուն թոյլ տուած են իրենց մեռելները
թաղելու:

— «Մեր զինւորները, կ'ըսէ անոնց, առանց դամբանի
կը մնան, գայլերը և շուները կը յօշոտեն գանոնք. ինչու
համար դուք այս կեալուրներուն կը թողուք որ իրենց մե-
ռելները թաղեն:»

Եւ թաղուածները հանել տալով, կը պարտաւորէ երկու
ծերունիներ (Մխիթար և Պաղատ), որպէսզի իրենց կռնակը
առած, գանոնք նորէն դաշտը փոխադրեն:

Նոյն օրը ուրիշ ջարդեր տեղի ունեցած են Հասան Թամ-
րանի (տասը տուն, հարիւր սպաննուած) և Թաշ Օղլուի (եր-
կու տուն, տասը սպաննուած) մէջ:

Թաշ Օղլուի գիւղէն, մահէն փախած են միայն Սիմոն
անունով մարդ մը և իր կինը:

Գարա-Չարի տասը ընտանիքները նոյն բախտին կ'ենթար-
կուին: Երկու հոգի միայն կը վերապրին: Միւս բոլոր բնա-
կիչները ջարդուած են, բացառութիւն ըլլալով գեղեցիկ կի-
ները, որոնք քիւրտերու կողմէ առեւանգուած են:

Գայմագամի հրամանին վրայ, այս երեք գիւղերու մայ-
րերն ու մանուկները, սարսափելի օդով մը, կը պարտաւոր-
ուին ճամբայ ելլել դէպի պարսիկ սահմանագլուխ. «Ջանա-
ցէք երթալ միանալ ռուսերուն քով ապաստանած ձեր ամու-
սիներուն» կը պոռան իրենց ժանտարմաները, հեզնօրէն:

Այս խեղճերը չկարենալով ձիւնին մէջ յառաջանալ կ'ու-
զեն երթալ ինկիճ և Թարղան գիւղերը ապաստանիլ, բայց
ժանտարմաները հրացանի բունի հարուածներով կը ստիպեն
գանոնք, իրենց ճամբան շարունակելու ձիւնին մէջ որ մինչև
իրենց ծունգը կը բարձրանայ:

Այս ողբական թափորին մէջ կը գտնուին ծերունի կիներ և անկարներ . ժանտարմաները հրացանի հարուածներով կը զգեստեն զանոնք , (Բաղալ Սողեան՝ ու թսուն տարեկան , Յովհաննէս Սաղիկեան՝ վաթսուն տարեկան , Կարապետ Չարիֆեան՝ քառասուն տարեկան) : Դժբախտ կիներու և մանուկներու մեծ մասը ձիւնին մէջ կը մեռնի : Միայն եօթանասուն հոգի կը հասնին Սալմաստ , թշուառութեան եւ ահարկու տկարութեան վիճակի մը մէջ :

Լրացնելու համար այս վայրագութեանց ցուցակը , պիտի յիշատակեմ նաեւ հետեւեալ արարքները :

Անգթութեան վայրագ նրբութիւններով , գիւղին երիտասարդ քահանայ Տէր Վարդանի սպանութիւնը : Քիւրտերը այս խեղճին նախ ականջները կը կտրեն , յետոյ քիթը , յետոյ աչքերը կը փորեն և վերջապէս կ'սպաննեն : Իր մահէն յետոյ , իր դժբախտ կիներ բունի կ'ամուսնացնեն Մէհմէտ անունով մէկուն հետ , որ Հիւսէյին պէյին սպասաւորն է :

Հասան թամբանի մէջ , մանուկները իրենց մայրերուն գիրկերէն կը խլեն , գետին կը նետեն ու յետոյ անոնց բերնին մէջ փայտի կտորներ կը խօթեն :

Կասկած չկայ թէ Քիւրտերը իրենց մէջ բաժնած են այս գիւղերուն բոլոր հօտերը , բոլոր արջառը , ամբողջ արմախքը , և կարասիները և այլն . . . (կըր թիւ 10,000 օսմանեան ոսկիի արժողութիւն մը) : Այս աւարէն պղտիկ մաս մը միայն ժանտարմաները վար դրած են , իբր պատերազմական աւար :

ՀԱԶԱՐԷՆԻ ԶԱՐԴԵՐԸ ԵՒ ԹԱԼԱՆԸ

1915 Դեկտեմբեր 15ին , քիւրտերը Հազարէն գիւղը կ'արշաւեն և եօթը այրեր , կիներ մը և երկու աղջիկներ կը սպաննեն : Կիներ մըն ալ կը վիրաւորուի :

Հինգ հազար վեց հարիւր գլուխ արջառ կը տանին , հինգ հազար ինը հարիւր գրիւ արմախք , հազար վեց հարիւր

պաթման կարագ, պանիր և այլն... և բոլոր կարասիները, գործիքները, դրամ, և այլն... մէջը ըլլալով նաեւ եկեղեցիին իրեղէնները. բան մը չեն թողուր:

Բնակիչները գիւղէ գիւղ կը քաշկուտուին:

Ս Ա Թ Մ Ա Ն Ի Ս Գ Ի Ի Ղ Ի Ն Մ Է Ջ

Սպայ մը, երեք ժանտարմաներու հետ, 1914 Դեկտեմբեր 20ին, գիւղ կուգայ, և վալիին հրամանովը — կը յայտարարէ ան — պէտք է բոլոր բնակիչները հեռանան գիւղէս:

Ութսուն հոգի ճամբայ կ'ելլեն և չորս օրէն Գրէշ կը հասնին. ճամբան, ցուրտէն տասներկու մանուկներ կը մեռնին: Գիւղին մէջ մնացած հարիւր քսան բնակիչ կ'արգելափակուին տան մը մէջ և երեք ժանտարմաներու և երեք քիւրտերու կողմէ կը շարչարուին: Մէկ քանի օր վերջ, նոյնպէս կը ստիպեն զիրենք որ գիւղէն հեռանան: Ասոնք կը գրուին Սալահանէ, Չարանց, Սեւան և Ֆորուխ գիւղերու մէջ:

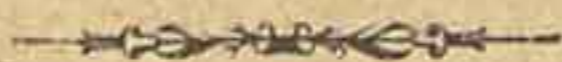
Իրենցմէ ութը հոգի և հինգ մանուկներ, ճամբան կը մեռնին, ցուրտէ և յոգնութենէ: Բնակիչներու բոլոր ինչքերը Քիւրտերուն աւարը կ'ըլլան, այսինքն, երկու հազար գլուխ արջառ, երկու հարիւր գոմէշ, հազար գրիւ ալիւր, հինգ հարիւր չափ ցորեն, ութը սալ, քսան արօր, առանց հաշուելու պաշարները, կարասիները և դրամը:

Ա Վ Ջ Ա Ր Ի Կ Գ Ի Ի Ղ Ի Ն Մ Է Ջ

Հիւսէյին պէյ և Մոլլա Սայիտ, 1915 Յունուար 14ին Ավզարիկ կուգան, սպառն սնքներ ընելով: Անմիջապէս իրենց ետեւէն ժանտարմաներ կը մանեն գիւղ, ուր բոլոր հայերը Տօքթ. Բէսի տունը կը հաւաքեն, անոնցմէ հինգը կ'ստի-

պեն որ կարագը Սէրայ տանին, և գիւղէն դուրս ելած պահուն, անոնցմէ երկուքը հրացանի կը բռնեն:

Տօքթ. Րէսի տանը մէջ արգելափակուողներէն մէկ քանին (քսանեմէկ այր և չորս կին) կը յաջողին փախչիլ և Շէմսէտտին գիւղը երթալ: Միւսները (քառասուն երեք այր, վաթսուն և չորս կին եւ երիտասարդ աղջիկ) կամ կը ջարդուին և կամ իսլամացուելով Սալմաստ կը տարուին:

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ք Ի Ր

Ներկայացուած Պրն. Օ. Դերձակեան — Վ. Ռամեանի կողմէ. պէտ Ջ. Յ. Դաւենակցութեան կուսակցութեան (1), եւ Վանայ հայ երեսփոխան Ն. Վսեմուրիան ներքին գործոց նախարարին Պոլսոյ մեջ, 13, Փետր. 1915ին

Անհերքելի է որ, վերջին ամիսներուն, կառավարութեան և հայ ազգին միջև յարաբերութիւնները ոչ-բնականօն դարձած են: Կառավարութիւնը այս պարագան ուշադրութեան չառներ, և, կավաչի և կարճկանի տխուր դէպքերէն յետոյ, կացութիւնը «բարւոքելու» համար եղած ջանքերը ձախողած են:

Իմ Վան ժամանումէս ի վեր, շատ մը անդամներ, թէ՛ անձամբ և թէ՛ գրաւոր կերպով, տեղական իշխանութեանց պարզեցի այն միջոցները որոնք անհրաժեշտ էին, բարւոքելու համար կացութիւնը:

Ատկից ի վեր, իմ համոզումներս բազմաթիւ փաստերով հաստատուած ըլլալով, կը համարձակիմ կեդրոնական կառա-

(1) Հեղինակը սխալմամբ «պետ Միութիւն և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան» գրած է, բնագրին մէջ: Թ. Ա. Ր. Գ. Մ. Ա. Ն. Ի. Զ. Ը.

վարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել հետեւեալ հարցերու վրայ :

Այս ոչ-բնական կացութեան պատճառները թիւով չորս են , և որոնք՝ մէկը միւսէն կը բխին և իրարմով կը բացատրուին :

Ասոնք են .

Ա . Հայ զինւորներու և հայ ժանտարմաներու ձեռքէն զէնքերու առնուիլը .

Բ . Վերերեւումը այն տեսակ դէպքերու որոնք բնոյթը ունին հայ ազգին գոյութեանը սպառնալու :

Գ . Հայ դասալիքներու խնդիրը :

Դ . Ծիհատի յայտարարութիւնը , որ կը բացատրէ հայերու դասալքութիւնները , բնգհանուր զօրածանութենէն վերջը պատահած . դասալքութիւններ որոնք երեք շարժառիթներ ունին , ընկերային և կրօնական միանգամայն :

1 . Քսանեւչորս տարեկանէ վեր հայերը զէնք գործածել չէին գիտեր :

2 . Չէին վարժուած այն զրկանքներուն , որոնք իրենց պարտադրուեցան , պատերազմի յայտարարութենէն յետոյ , բանակին մէջ :

3 . Իրենց կրօնական պէտքերը անտես առնուած էին բանակին մէջ :

Եթէ , ի հարկին , նկատողութեան առնուին այն պատճառները , որոնք դասալքութիւնները յառաջ բերին , կարելի է յարմար միջոցներով , աստիճանաբար արգիլել այս դասալքութիւնները . հակառակ ասոր , մէկ կողմէ կառավարութեան անվստահութիւնը հայերու հանդէպ , և միւս կողմէ այս վերջիններուն գոյութեան դէմ սպառնացող դէպքերը , դասալքութեան հարցին , քաղաքական վատթար երեւոյթ մը կու տան :

Այսպէս .

1 . Հայ զինւորներու և հայ ժանտարմաներու զինաթափութիւնը , հայ ազգին շուրջ քաղաքական անվստահութիւն մը ստեղծելով , հայերու և թուրքերու յարաբերութեանց միջև ձգտեալ վիճակ մը յառաջ կը բերէ :

2. Հայերէն զէնքերը առնուելով, անոնք վերածուած եղան գրաստներու, և այսպէս, սաստկօրէն վիրաւորուեցաւ իրենց ազգային արժանապատուութիւնը:

3. Զէնքերնին առնուած հայերը զինեալ իսլամներու հրակողութեան ներքեւ դրուելով, կամ թէ ստիպուած ըլլալով այս վերջիններուն մէջ գոնուիլ, իրենց կեանքը լրջօրէն վրտանգուած կը տեսնէին: Այսպէս, յամառօրէն դրոյց կը շրջի թէ հարիւրաւոր հայ զինուորներ ջուրը նետուած, հրացանի բռնուած կամ դաշունահար եղած են բանակին մէջ, մանաւանդ Կարինի շրջակաները և պարսիկ սահմանազլուխին վրայ:

4. Բաղաքային զինուորութիւն մը կազմելու պատրուակին ներքեւ՝ տասնըվեց տարեկանէն մինչեւ վաթսուն տարեկան քիւրտերու և թուրքերու զէնք բաժնուած է, և ասոնք ոստիկան կամ ժանտարմա անուանուած են և ասով հայերու հանդէպ գործադիր իշխանութեան մը վերածուած են:

6. Վերոյիշեալ քաղաքային զինուոր կոչուածները հայ գիւղերը աւերած են:

Օրինակի համար, Թահարի քաղաքային զինուորները բռնապղծումներ և սպանութիւններ ի գործ դրած են Հավանէս Ալայ և Էնիք հայ գիւղերուն մէջ: Բաղէշի քաղաքային զինուորները աւարի տուած են Կարճկան, Բէլու և Սանիկ գիւղերը:

Պըլարի Չաթօ հրոսախուժքը, վեց հարիւր հօգիէ բաղկացեալ, Մալազկերտի գիւղերը աւերած է, և վերջերս, եւր Պարսկաստան կ'երթար, մեր վիլայէթին հիւսիսը գրտնուող գիւղերն ալ աւերեց:

Կարինի հայ գիւղերուն մէջ իսլամ հրոսախուժքեր բազմաթիւ չարիքներ հասցուցին, և Մշոյ դաշտին մէջ ալ քիւրտ կամաւորներ: (Միայն Մուսուլի գերման հիւպատոսին շատ ազգու դիտողութիւններուն վրայ էր որ այս կամաւորները հրաւիրուեցան իրենց աւերածութիւնները դադրեցնելու):

Ուրիշ քիւրտեր ի գործ դրին բազմաթիւ բռնապղծու-

Թիւններ և սպաննութիւններ, Տրգրանակերտի տասներկու գիւղերուն մէջ :

7. Մէհմէտ Էմինի և Մուսա Քեազիմ պէյի նման ծանօթ հրոսակներ ազատ արձակուած են, և իրաւունք տրուած է իրենց, կա՛մ իրենց և կամ հայերու գիւղերը վերադառնալ :

8. Բազմաթիւ քիւրտերու դասալքու թեան հետեւանքով, շատ մը գիւղեր, մանաւանդ լեռներու մէջ, աւերուած են դասալիք Քիւրտերու կողմէ :

9. Համիտիէի զօրագունդեր տեղաւորուած են հայ գիւղերու մէջ, և այն տեղերը քաղմաթիւ շարիքներ ի գործ դրած : (Մասնաւորաբար Հասան-Թամրանի, Աղարիկի, Սալթմանիսի, Պողազ-Քէսէնի, Հազարէի, Մէնաէնի և Գործոթի մէջ), Սատրմ պէյի աշխրէ՞րը աւերած է Պգտիկ Գեղը :

10. Պաշ-Քալէի և շրջակայ գիւղերու Հայերը ջարդուած են : (Այս պարագան հաստատուած է, հակառակ պաշտօնական հերքումներու) :

Ասոնք են այն պատճառները որ հայերը կը մղեն ուսումնասիրելու իրենց պատիւը, իրենց կեանքը և իրենց ինչքը պաշտպանելու խնդիրը երբ կառավարութիւնն ալ պաշտօնապէս ցոյց կուտայ, իրենց հանդէպ իր անվստահութիւնը, ղիրենք ճգնաժամային կացութեան մը մէջ դնելով, հանդէպ իրենց զինեալ և կիսավայրենի դրացիներուն :

Տրուած ըլլալով որ պատուի, կեանքի և ինչքի պաշտպանութիւնը բնական է և նուիրական իրաւունք մըն է, կառավարութիւնը աղիտալի քաղաքականութիւն մը կը հետապնդէ, հայերը զինաթափ պահելով բանակին մէջ : Իրաւամբ, հայրենիքը ոչ միայն չօգտուիր ասոնց ծառայութենէն, այլ դանոնք պահելով, կառավարութիւնը ձգած կ'ըլլայ անոնց անպաշտպան ընտանիքները, իրական վտանգներու առջև, որովհետև այս վերջինները յարատև օրէն նշուակ են իրենց զինեալ և կիսավայրենի դրացիներուն արիւնարբու քմահաճոյքներուն :

Բացայայտ է որ անարգար պիտի ըլլար դասալքութիւն

բառը գործածել Հայերուն համար որոնցմէ իրենց զէնքերը առնուեցան — զէնքը, զինւորի մը համար, հաւասար է իր կեանքին — և սկսելով այն վայրկեանէն որ իսլամներն ալ դասալիք կ'ըլլան, հակառակ Ճիհաաի յայտարարութեան:

Տրուած ըլլալով այն քաղաքական, կրօնական և ընկերային շարժառիթները որոնք վերը պարզուեցան, և որոնք Հայերու դասալքութիւնները յառաջ բերին,

Նկատելով որ հայ ընտանեկան յարկերը, վտանգներու մէջտեղ՝ որոնց նախաբանը վանայ, Բաղէչի, Կարինի և Տիգրանակերտի վիլայէթներուն մէջ մատնանշեցինք, զրկուած կը մնան իրենց նեցուկներէն,

Նկատելով որ, հազարաւոր Հայերու առանց զէնքի, բանակին մէջ պահուիլը հայրենիքին համար ոչ մէկ ծառայութիւն կը նշանակէ,

Նկատելով այն ցաւալի հետեւանքները զորս այս իրողութիւնը ունի լքուած երկրագործութեան վրայ,

Նկատելով որ երկիրը ընկերային վտանգի մը պիտի ենթարկուի, թերեւս ապստամբութեան մը, այնքան ատեն որ դասալիքներու խնդիրը լուծուած չըլլայ, քանի որ դասալիքը հետապնդուած օրէնքէն և սովէն, բնականաբար փրկութիւնը և ապրելու միջոցները պիտի փնտռէ ապստամբութեան մը մէջ,

Կը համարձակիմ կառավարութեան ամենալուրջ ուշադրութիւնը հաւիրել հետեւեալ առաջարկներուն վրայ.

1. Զէնքի տակ պահել միայն քսանեւմէկ տարեկանէն մինչև քսանեօինգ տարեկան Հայերը, որոնք արդէն բանակին մէջ մարզուած են.

2. Հայերը իրենց երկրի բաժանումին և ոստիկան զինւորութեան մէջ պահել, մինչև որ կառավարութեան և Հայերուն միջև կատարեալ փոխադարձ վստահութիւնը հաստատուի:

3. Զափաւոր և միայն ներկայ պատերազմին տեւողութեանը ըլլալու պայմանաւ, քսանեւորս տարեկանէ վեր և

մարզանք չտեսած Հայերէն ծառայութենէ ազատ կացուցման տուրք մը առնել .

4. Օրէնքին ամենախիստ տրամադրութեանց համեմատ, պատժել Պաշ-Քալէի, Ազարիկի և Բըշերիկի մարդասպանները :

5. Թահսին պէյի օրով ընդունուած կանոնադրութիւնները, վերաբերութեամբ գիւղերու պահնորդներուն, կարելի եղածին չափ շուտ գործադրութեան դնել :

6. Արտօնել Հայերուն զէնք կրելը, մինչև որ կիսավայրենի քիւրտերը զինաթափ ըլլան :

7. Հանրային ուժի ոչ մէկ պաշտօն տալ քաղաքային զինւորներուն, և չարտօնել զանոնք հայ գիւղերու մէջ մնալու, և միայն ընդհանուր բանակետդին մէջ զէնք տալ իրենց :

8. Հայկական աղէտներուն համար մնասուց հատուցում ընել .

9. Փնտուել և յանձել թալանուած հայ եկեղեցիներու ինչքերը :

10. Իրենց ընտանիքներուն վերադարձնել, առևանգուած երիտասարդ աղջիկներն ու կիները և իրենց եկեղեցիին գիրկը վերադարձնել, բռնի կերպով և վախով իսլամացուած Հայերը :

Իմ վերոյիշեալ առաջարկներս նպատակ ունին վերջ տալ, ներկայ ոչ-բնականոն կացութեան, Հայերուն ապահովել իրենց գոյութիւնը և հաստատել իրենց վստահութիւնը կառավարութեան հանդէպ. որովհետև տեղական իշխանութեանց կողմէ առանց անհրաժեշտութեան ձեռք առնուած չատ խիստ միջոցները կը յիշեցնեն 1312—1313 (1895—1896) տարիները :

Կը փութամ ուրեմն խնդրել ձեռնէ, նպատաւոր կերպով ընդունելու և կայսերական ու եպարքոսական իրատէով հաստատելու հայ ազգին ամենադոյզն պահանջումները :

Առ այս կարելի է խորհրդակցիլ Կոստանդնուպոլսոյ հայ Պատրիարքներուն հետ : ԿԱՆ, 15 Փետրուար 1915

Թարգմանութիւն Օֆազ պէյի, Անգլիական քարգման

ՎԱՆ, 30 Մայիս 1915

Իսալիոյ հիւպատոսական գործակալը, Վանայ Ֆրանսական շահերուն պատշապան, կը գրէ Բեդրոկրափ Ֆրանսական դեսպանին

Պատիւ ունիմ Ձեր Վսեմութեան ծանօթացնելու, օսմանեան իշխանութեանց կողմէ Վանայ ֆրանսական Տոմինիկեան Միաբանութեան համար ստեղծուած կացութիւնը, ուստի թրքական պատերազմին սկզբնաւորութենէն մինչև ուսերուն կողմէ այս քաղաքին դրաւումը: Հաղորդակցութեան ապահով միջոցներու չգոյութեան պատճառաւ, անկարելի եղած է ինծի, այս մասին տեղեակ դարձնել թէ՛ Կոստանդնուպոլսոյ Միացեալ Նահանգներու դեսպանը և թէ՛ Տրապզոնի իտալական հիւպատոսը:

Վանայ ֆրանսական դեր-հիւպատոս Պրն. Սանֆոռ, Վանէն մեկնելէն առաջ, այս քաղաքին ամերիկեան հիւպատոս չգտնուելուն, ինծի յանձնեց ֆրանսական շահերուն պաշտպանութիւնը, և այս մասին զեկոյց ըրաւ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանին և վալիին:

Պրն. Սանֆոռի մեկնումէն շաբաթ մը վերջ, այսինքն 1914 Նոյեմբեր 15ին, կուսակալութեան քարտուղարը և հանրային կրթութեան տնօրէնը, ոստիկանական պաշտօնեաներու հետ, առանց այս հիւպատոսական գործակալութեան կողմէ ուէ ներկայացուցիչի, կը ներկայանան Տոմինիկեան Հայրերուն և Յղութեան Բոյրերուն և կ'ազդարարեն անոնց իսկոյն թողուլ իրենց վանքերը, և իրենց բոլոր դպրոցական և բարեգործական հաստատութիւնները յանձնել օսմանեան կառավարութեան:

Կրօնաւորները ստիպուեցան թողուլ իրենց բնակարանները, նոյն օրն իսկ, օսմանեան պաշտօնատարներու կողմէ արտօնուելով իրենց հետ առնելու, միայն առաջին կարգի անհրաժեշտութեան յատուկ մէկ քանի առարկաներ:

Այն ատեն իշխանութիւնք, Միաբանութեան բոլոր շէնքերը կնիքի տակ առին: Իմ կրկին դիմումներուս վրայ իշխանութիւնք հաւանեցան որ Քոյրերը մինչև ճամբայ ելլելը իրենց տեղերուն մէջ մնան: Կուսակալութեան կողմէ ոստիկանութեան հրաման տրուեցաւ քսանեւչորս ժամուան մէջ արտաքսել Քրանսացի միսիօնարները: Կառավարութեան մօտ իմ կորովի դիմումներս թոյլ տուին Քրանսացի կրօնաւորներուն, միայն այն ատեն ճամբայ ելլելու, երբ գտնուած ըլլան անհրաժեշտ միջոցները, կարենալ հետեւելու համար այն շատ դժուարին ուղեգիծին զոր օսմանեան իշխանութիւնք իրենց ցոյց կու տային: (Այս ուղեգիծին համաձայն, արտաքսուած Քրանսացիները պարտ էին Ֆրանսա հասնիլ Բաղէշի, Տիգրանակերտի, Հալէպի և Մերսինի ճամբով):

Կրցայ նոյնպէս հրաման առնել վալիէն որպէս զի Գեր. Հ. Պէռնար Կօրամաղթիդ (Goordmaghthigh) Քրանսական Տոմինիկեան Միաբանութեան գլխաւորը, վան մնայ, իր առողջութեան և իր յառաջացեալ տարիքին բերմամբ, ճամբորդութիւն մը անկարելի ըլլալով իրեն: Միւս կրօնաւորներն ու կրօնաւորուհիները վանը թողուցին 20 նոյեմբերին 1914:

Ֆրանսական Միսիօնարներու արտաքսումէն յետոյ, Տոմինիկեան Հայրերու շէնքերը գրաւուեցան իսլամ դպրոցի մը կողմէ, և Քոյրերու շէնքերը աղջկանց օսմանեան վարժարան մ'ըրին: Աւելորդ է ըսել թէ թուրք պաշտօնատարները տարին Միաբանութեան ձգած կարասիներուն մեծ մասը:

Վերջին դէպքերու միջոցին որոնք վանը և իր շրջակաները արիւնոտեցին, վերջին Ապրիլ և Մայիս ամիսներուն, Տոմինիկեաններու բնակավայրը, որ իսլամ թաղին ծայրը կը գտնուի, թուրք առաջին դիրքերէն մէկն եղաւ, իսկ քրիստոնեայ թաղին մէջ գտնուած Քոյրերու շէնքերը, Հայերու

կողմէ գրաւուեցան, թուրքերուն՝ անոնց մէջ զինուոր լեցնելէն առաջ :

Մէկ ամսուան իրենց բնակութեան միջոցին, թուրք և քիւրտ պաշտօնագրութեան, որոնք Տոմինիկեաններու շէնքին մէջ, դիրք բռնած էին, թալլեցին ինչ որ խուսափած էր թուրք պաշտօնատարներու աւարէն, և երբ Հայերը յաջողեցան հոն մտնել, այնտեղ գտան միայն մէկ քանի կարասիներու խրլեակները :

Քոյրերու հաստատութիւնները, Հայերու հակողութեան ներքեւ ըլլալով, գերծ մնացին թալանէ : Միաբանութիւնը իմ միջոցովս Ձեր վսեմութեան պիտի հասցնէ աւարի տրուած առարկաներու ցանկը :

Ռուս գրաւումէն ի վեր Տոմինիկեան բնակատեղին գրաւուած է ռուսահայ կամաւորներու կողմէ, իսկ Քոյրերունը առժամեայ կերպով կը ծառայէ կառավարութեան, իբր կառավարչատուն :

Հաճեցէք ընդունիլ, և այլն

Ժ. ՍՊՈՐՏՈՆ

ՎԱՆ, 31 Մայիս 1915

Իսալիոյ վանայ հիւպատոսական ներկայացուցիչը, Նորին վսեմութիւն Իսալիոյ Պրն. դեսպանին, որ ի Բեդրոկրաս

Պարոն դեսպան,

Պատիւ ունիմ ձեզ տեղեկացնելու այն դէպքերը որոնք վանայ մէջ եւ շրջակաները, երկու ամսուան ընթացքին տեղի ունեցան : Անկարելի եղաւ ինծի, աւելի առաջ տեղեկացնել ասոնք, թէ՛ Տրապիզոնի Պրն. հիւպատոսին և թէ՛ Պոլսոյ իտալական Պրն. դեսպանին :

Որպէս զի կարենամ աւելի լաւ հասկցնել, այս տեղեկագիրը երեք մասերու կը բաժնեմ .

1. Վանայ կուսակալութեան կացութիւնը պաշարումէն առաջ :

2. Վանայ պաշարումը :

3. Ռուսական գրաւումը :

1. Վանայ եւ ամբողջ կուսակալութեան կացութիւնը պաշարումէն առաջ

Մինչդեռ Վանայ կուսակալ և թուրքապարտիկ սահմանազրուխի պաշտպան Ճէվտէթ պէյ կը թալանէր, կ'այրէր Սալմաստ, Խոսրովա, Պաշ-Քալէ քաղաքները, եւ կը ջարդէր այնտեղ գտնուող քրիստոնեաները, Վանի փոխ-կուսակալը կը պահանջէր բանակին մէջ վերադարձը այն հայ զինւորներուն որոնք հեռացած էին անկից, որովհետեւ զինաթափ ըրած էին զիրենք կամ արտաքսած : Այս զինւորները կը պահանջուէին, ճամբաներու շինութեան իբր գործաւոր ծառայելու պատրուակին տակ, բայց իրականութեան մէջ զանոնք ջարդելու համար էր, ինչպէս որ Ճէվտէթ պէյ արդէն դաւաճանօրէն հրացանի բռնել տուած էր իր հրամանին տակ գտնուող բազմաթիւ հայ զինւորներ : Ստոյգ ապացոյց մը, հայ դասալիք կամ ուրիշ զինւորները պահանջելու իր յամառութեան օսմանեան կառավարութեան նենգաւոր դիտաւորութեան, կը գտնուի իր յաջորդական մերժումներուն մէջ ընդունելու համար այն պայմանները, նոյն իսկ ամէնէն օրինաւորներն ու ամէնէն արդարացիները, առաջարկուած, ըլլայ իմ կողմէ կամ հայ ազգի գլխաւորներուն կողմէ, առաջքը առնելու համար բարդութեան մը և ջարդերու՝ որոնք կը նախատեսուէին, որովհետեւ թուրքերը կատրած էին, տեղեկանալով որ հազարաւոր Հայեր իբր կամաւոր ուսու բանակին մէջ մտած էին և կատաղօրէն կը կռուէին թուրք զօրագունդերու դէմ :

Ամբողջ ամիս մը անցաւ անօգուտ բանակցութիւններով. թուրքերը կը ժխտէին այսօր, ինչ որ երէկ ընդունած էին :

Երեք կարեւոր դէպքեր արժանի են արձանագրուելու .

Առաջին, Վանայ դէպքերէն շատ առաջ գիւղերու կոտորածը: Զոհերու թիւը 16,000 կը հաշուուի:

Հայ գիւղացիները զինուած էին, բայց փոխանակ ինքզինքնին պաշտպանելու, իրենց զէնքերը յանձնեցին և թոյլ տուին որ զիրենք խողխողեն: Այս ջարդերը կատարուեցան անլուր անգթութիւններով: Արու մանուկներու փոքրը բացին, կիներու և աղջիկներուն հազուստները հանեցին, և վայրի անասուններու պէս զանոնք մերկ քշեցին լեռներու մէջ: 15,000 կը հաշուուի թիւը այն գիւղացիներուն, այր, կին և մանուկ, որոնք փախան Վան ապաստանեցան, և զորս հարկ եղաւ սնուցանել, քաղաքին մէջ սովի մը մեծ վտանգովը:

Երկրորդ, Հայերը զանգուածով լաւագոյնս կորսնցնելու համար, ճէվտէթ պէյ ուզեց նախ իրենց երեք գլխաւոր պետերը մէջտեղէն վերցնել: Ասոնք էին Պ. Պ. Վռամեան, Արամ և Իշխան: Ասիկա կառավարութեան, հայկական քոմիթէներուն և իմ միջեւ տեղի ունեցող բանակցութիւններուն միջոցին էր: Յոյս կար տակաւին կարգադրութեան մը յանգիլ: Շատախի մէջ ծանր շփոթութիւններ ծագեցան: Վալին յանձնախումբ մը զրկեց հոն, այնտեղ անդորրութիւնը հաստատելու պատրուակին ներքեւ: Եւ, իբր թէ հաճելի ըլլալու համար հայկ. քոմիթէին, և պատիւ մը ընելու նպատակով Իշխանի անձնուիրութեան և բարոյական ազդեցութեան, խնդրեց այս վերջինէն՝ ընկերանալ յանձնախումբին: Յանձնախումբը ճամբայ ելաւ երեք ընկերներով, և իսկոյն անոր ետեւէն ճամբայ ելաւ չէրքէզներու խումբ մը, վալին կողմէ զրկուած: Ասոնք հրացանահար ըրին Իշխանը և իր երեք ընկերները, երբ ասոնք իրենց ընթրիքը կ'ընէին:

Նոյն օրը Պ. Պ. Վռամեան և Արամ, կանչուեցան կուսակալին մօտ, որ պէտք ունէր, ինչպէս ինքը կ'ըսէր, իրենց խորհուրդներուն:

Վռամեան, Վանայ երեսփոխանի իր հանգամանքով, չափազանց վատահ, կուսակալին մօտ գնաց, և իսկոյն ձերբակալուեցաւ: Բարեբախտութիւն մը Վանայ համար, Արամ կրցաւ ժամանակին տեղեկութիւն առնել պատահածի մասին և տուն վերադարձաւ: Վռամեանին գալով, առաջաստանաւ մը դրին զինքը և չգիտցուիր թէ ի՞նչ եղած է:

Երրորդ, կառավարութեան կողմէ Վանայ ռմբակոծումի նախօրեակին, բոլոր հայ պաշտօնատարները և աւագանին, որոնք վիլայէթին զանազան գաղաներուն կամ վարչական շրջանակներուն մէջ կը գտնուէին, խողխողուեցան կամ հրացանազարկ եղան: Ժամ մը, զանոնք ջարդելէ առաջ, հրացաններու սպառնալիքներուն տակ քալեցուցին:

Վանայ պաշարումը

Շարաթ, 1 Ապրիլ, հայ թաղերը յանկարծ թնդանօթներով և զօրագունդերով կը շրջապատուին: Կիրակին և երկուշաբթին կ'անցնին՝ վալիին և իմ միջեւ ամուլ բանակցութիւններով: Երեքշաբթի, մէկ քանի Հայերու սպանման առիթով, որոնք թուրք զինւորներուն ձեռքէն կ'ուղէին քրիստոնեայ գեղջուհիներ առնել, եռուզեռը ընդհանուր դարձաւ: Բոլոր զօրանոցներէն զինւորներ դուրս կուգան որոնք ժողովուրդին վրայ կրակ կ'ընեն և ռմբակոծութիւնը կը սկսի:

Լաւագոյնս հասկցնելու համար, ինչ որ յետոյ տեղի ունեցաւ, պէտք է դիտել տամ թէ, Վան երկու մասերու կը բաժնուի որուն մէկը կը կոչուի «Քաղաք» և միւսը «Այգեստան»: «Քաղաք»ը լիճին մօտիկն է և կը բովանդակէ կառավարական պաշտօնատուները, դատարանները, զօրանոցները, քաղաքային զանազան վարչութեանց գրասենեակները, ինչպէս դրամատունը, ըէժին, նամակատունը, հեռագրատունը և շուկաները: Հոն կայ նաև հայ տուներու զանգուած մը:

«Այգեստան»ը կազմուած է հայկական և մէկ քանի թուրք գիւղերով: Իսլամ բնակութեան ստուար մասը կը գանուի այն տեղւոյն վրայ, որ Քաղաքը Այգեստանէն կը բաժնէ: Երբ ումբակոծու թիւնը սկսաւ, կառավարու թիւնը իր տրամադրութեան ներքե ունէր տասներկու թնդանօթ և ահագին քանակութեամբ ուղմանիւթ. կային վեց հազար զինուոր (թուրք քիւրտ եւ չէրքէզ), հինգ զօրանոց և վանայ նաւահանգիստը իր ձեռքն էր. ունէր փոքր շոգենաւ մը և բոլոր առաջաստանաւերը:

Աւանց գիւղին բնակիչները, ամէնքն ալ դաւաճանած էին հայկական դատին՝ սպառնալիքներու առջև տեղի տալով, և թիւրքերու կը ծառայէին:

Հայերը թնդանօթ չունէին: Կը համրէին միայն հարիւր — հարիւր քսան մարտիկներ «Քաղաք»ին մէջ, և հազար հինգ ալ Այգեստանի մէջ: Նշանաւոր ճշդապահութեամբ և կորովամտութեամբ կազմակերպուեցան. կազմեցին սպայակոյտ մը, ամրաշէններու գունդ մը, կազմակերպեցին նշանաձիգներու գումարտակ մը, Կարմիր Սաչ մը, շրջուն հիւանդանոց մը, ոստիկանութիւն մը, խրամներ փորեցին, ամբարտակներ բարձրացուցին, ծայրագոյն խոհեմութիւնը ունեցան պաշտպանողականի վրայ մնալու, անօգուտ կերպով չկորսնցնելու համար իրենց մարդիկը, և արգիլեցին անոնց նոյն իսկ միակ անօգուտ գնդակ մը արձակելը:

Պաշարման գործողութիւնները, թուրքերուն համար, կը կայանար գիշեր ցերեկ «Քաղաք»ը և «Այգեստան»ը ումբակոծելուն, հայ տունները այրելուն և անօգուտ կերպով ջանալնուն մէջ որ հայ դիրքեր ձեռք անցընեն և նաև կը սարսափահարէին ժողովուրդը, անվերջ հրացանաձգութիւններով: Թնդանօթները բազդատարար նուազ վնաս հասուցին («Քաղաք»ին վրայ մօտ 10,000 և Այգեստանի վրայ 6000 ուղմանեացին), սպաննեցին հարիւր մը կիներ և մանուկներ որոնք Այգեստանէն կ'անցնէին և մէկ քանի այրեր: Գալով հայ դիրքերուն հասցուած վնասներուն, անոնք անմիջապէս կը

դարմանուէին : Հայերը աւելի բարեբախտ եղան , ետ մղեցին բոլոր յարձակումները , կրակի տալով ձեռք անցուցին թըշնամի դիրքեր :

Անդլիական հիւպատոսարանը , ուր վալին , հակառակ իմ ընդդիմութեանս , և զայն պաշտպանելու պատրուակին տակ , երեսուն ժանտարմաներու ջոկատ մը տեղաւորած էր , որ ժողովուրդին վրայ կրակ ընելէ չի դադրեցաւ , հայերու կողմէ յարձակումի ենթարկուեցաւ և մէկ քանի ժամուան պաշարումէ ետք , կրակի տրուեցաւ : Քաղաքին մէջ կրակի տուին Օսմանեան Պանքան , Բէժին , նամակատունը , հեռագրատունը , հանրային պարտուց վարչութեան պաշտօնատեղին , զորս թուրքերը ամուր դիրքերու վերածած էին :

Գիշերային յարձակում մը , կարինէն եկած գերման սպայի մը կողմէ , այնքան յաղթականօրէն ետ մղուեցաւ որ այս սպան վանէն հեռացաւ իր պարտութեան հետեւեալ օրն իսկ : Թուրքերուն վաթսուն եօթանասուն մարդու կորուստ մը պատճառած էր : Պաշարումը տեւեց քսանևեօթը օր :

Սակայն հակառակ իրենց գրեթէ ամենօրեայ յաջողութեանց , հայերը վերահասու էին որ աւելի երկար ատեն դիմադրելու համար օտար զժանդակութեան պէտք ունէին : Անհամբերօրէն ռուսերու կը սպասուէր : Անոնք հասան վերջապէս , եւ իրենց ճօտենալուն , բոլոր իսլամները փախան մէկ մարդու պէս : Այս փախուստը այնքան դաճավիժօրէն տեղի ունեցաւ , որ իրենց հետ մէկ առարկայ իսկ չկրցան տանիլ : Ճէվաթէթ պէյ առջի օրուրնէ մեկնած էր :

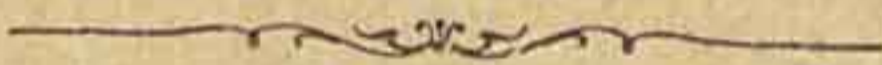
Հազիւ թէ իսլամները քաղաքը թողուցին , իրենց տուները սկսան այրիլ : Հայերը , հակաչարձակումէ մը վախնալով , անոնց տուներէն ո՛չ մէկուն խնայեցին : Հրդեհին յաջորդեց ընդհանուր թալանը :

3. Ռուս գրաւումք

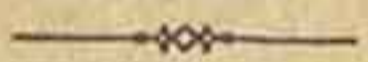
Առաջին անգամ հայ կաթաւորները հասան: Ասոնց յաղթական ընդունելութիւն մը ըրին: Ռուս կանոնաւոր զօրագունդերը առանց ընդմիջումի, իրարու ետեւէ եկան: Առժամանակեայ քաղաքային կառավարութիւն մը հիմնուեցաւ, որ վստահուեցաւ Հայերուն: Արամ ընդհանուր կառավարիչ անուանուեցաւ: Ի պատիւ իրեն պէտք է ըսենք թէ ան հողին եղաւ հայկական պաշտպանութեան:

Հաճեցէք, եւայն . . . :

Ստորագրուած
Ժ. ՍՊՈՐՏՅՆ

**ԹՈՒՐԲ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼ ՃԷՎՏԷԹԻ
ՊԱՏԱՍԵԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ
ԴԷՊԲԵՐՈՒՆ ՄԷՋ**

ՃԷՎՏԷԹ ԴԱԻԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ՊԱՏՐԱՍՏԷ

Թուրք կառավարութիւնը՝ խուսափելու համար Հայ Յեղը բնաջնջելու միտումով իր լարած դաւերուն եւ կասարած ոնիրներուն ահաւոր պասախանասուութեան, մեկ յանկերգ ունի միայն իր օրօննին.

— Հայերը պատհառ եղան դեպքերուն, երբ առաջին անգամ Վանի մեջ ապսամբեցան կառավարութեան դէմ:

Ինքնարդարացումի այս նուաղկոս յոյսն ալ մարելու համար լոնրագործներու թափուր խրտերուն մեջէն, աւելորդ չենք նկատեր մեջքերումներ ընել ուստահայ հրապարակագիր Ա. Դօի

«Մեծ դեպքերը Վասպուրականում» անուն գրեհն, ուր հեղինակը՝ ժամանակակից եւ ականատես վկաներու կուռ փաստերով կը մերկացնէ այն հրեշալին դաւը զոր նիւթեց թուրք կառավարութիւնը յանձին իր հլու կամակասար Վանի կուսակալ ձեւեթին, որ մասնաւոր հրահանգի մը համաձայն ջարդի եւ սեղահանութեան ձեռնարկած էր Վասպուրականի քոջակայ գաւառներուն մեջ՝ դեռ այն միջոցին երբ հայերը Վանի մեջ իրենց պարագլուխներովը միասին, ծայրայեղ օրինապահութեամբ դեպի օսմ. բանակը կը դիմէին գունդ առ գունդ, զինւորագրուելու . . .

Մինչդեռ կուսակալ ձեւեթ, շրջանները ելած էր իր հրէշային պատրաստութիւնները տեսնելու, տաճկական անվերջ շաղակրատութիւններով և դաւադիր քծնանքներով կը ջանար խարել Վռամեանը (Վանի երեսփոխան), եւ հաւաստիքներ տալ իր բարի մտադրութեանց մասին :

«— Աստուծով վաղը զինւորական կանոնաւոր և մեծ ուժով մը Վան կ'ուղեւորիմ : Կը յուսամ որ զօրքը հասնելուն պէս այս կասկածելի վիճակին վերջ մը պիտի տրուի :»

Ահա այն խօսքերը՝ զոր գրեց ձեւեթ՝ Վռամեանին տուած պատասխան-հեռագրին ճակատին :

Ի՞նչ ըսել կուզէր ձեւեթ իր այդ խօսքերովը : Եթէ գործնականի յանգող սպառնալիք էր, հասկա ի՞նչ հարկ կար Վռամեանի հայրենասիրութիւնն ու ջանքը շեշտել ու գնահատել : Իսկ եթէ անկեղծ էին՝ ի՞նչու համար էին սպառնալիքները : Արդեօք այդ լոկ սպառնալիք էր, թէ չար դիտաւորութիւն մը կար անոր տակ թագնուած : Այս տեսակ ենթադրութիւններով մթազնած էին օրերը՝ մինչեւ ձեւեթին գալը :

Մարտ 17ին յայտնի եղաւ որ ձեւեթ պատերազմի դաշտէն կը վերադառնայ : Պաշտօնէութիւնը պատրաստուեցաւ ընդ առաջ երթալու կուսակալին : Դիմաւորելու դացին նաև հայոց Առաջսորդը և մէկ քանի վաճառականներ : Այս բաւական չէր, նպատակայարմար դատեցին դիմաւորելու ել-

լի նաև Վաւաճաճան ու Արամը: Այս երկու գործիչներու դիմաւորութիւնը սակայն ուրիշ նպատակով էր: Ճէվտէթի հեռագիրը, երկդիմի ու սպառնալից, ծանր տպաւորութիւն գործած էր: Ամբողջ ժողովուրդի մը պատասխանատուութիւնը կը ծանրանար անոնց վրայ: Անոնք ներկայացուցիչներն էին կուսակցութեան, որ ընթացք կուտար ազգային խնդիրներուն: Ու անոնք յարմար դատեցին ընդ առաջ երթալ, շահիլ Ճէվտէթի սիրտը, մեղմել անոր զայրոյթը և առաջ քը առնել այն հետեւանքներուն, որոնք կը կազմէին Ճէվտէթի սպառնական հեռագրին էութիւնը:

Եւ դիմաւորութիւնը կատարուեցաւ, մինչեւ կուռուպաչ գիւղը ընդ առաջ գացին որ Այգեստանէն, մէկ ժամուան ճամբայ էր: Ճէվտէթը երեւաց ձիու վրայ, խափի գոյն չէթէական հագուստով, իր ետեւը ունենալով 600 ի չափ ընտիր չէրքէզ զինուորներ եւ երեք թնդանօթ: Այս արդէն ինքնին սպառնական ուժ էր, սպառնական հեռագրին մէկ կէտը:

Ճէվտէթը կառքէն իջաւ, ողջունեց դիմաւորողները ինչպէս և Վաւաճաճանն ու Արամը: Ու կառքը նստելով շարժուեցաւ, իրեն հետեւեցան դիմաւորողները՝ մինչեւ տունը: Հոս, Վաւաճաճան առանձին տեսնուեցաւ Ճէվտէթի հետ, երկար խօսեցաւ, ու դուրս եկաւ այն տպաւորութեան տակ թէ յաջողեցաւ մեղմել Ճէվտէթի վերաբերմունքը, վանել անոր սպառնալիքը: Ու Վաւաճաճանը հեռացաւ լաւատես:

Երկու օր յետոյ սկսան զատկական տօները, կեանքը խաղաղ անցաւ: Տօնի առթիւ Ճէվտէթը այցելութեան եկաւ Վաւաճաճանին և երկու ժամու չափ տեսակցեցաւ անոր հետ: Ու մինչ Ճէվտէթը իր բարեկամական երաշխիքները կուտար հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչներուն, քաղաքը մտաւ 800 ի չափ հետեւակ զօրք: Այս զօրքը Ճէվտէթը պատերազմի դաշտէն վերցուցած էր, որ իբր հետեւակ, երեք օր ուշ հասած էր: Հակառակ այս բոլորին, հայ զեկավար շրջանները չկրցան նախատեսել այն՝ զոր վարպետօրէն կը ծրագրէր Ճէվտէթ հայերու նկատմամբ:

Ճէվտէթը վարպետ էր, վարպետ՝ չարագործութիւններու, դաւադրական ծրագիրներու և կեղծելու, խաբելու արհեստին մէջ: Կատարեալ ասիացի մըն էր իր բացասական յատկութիւններով: Մինչ մէկ կողմէ բարեկամական այցելութիւններ կուտար հայ դեկավար շրջաններուն, միւս կողմէն գինւորական ուժ կը լեցնէր քաղաքը, կը ծրագրէր ու կը կազմակերպէր ջարդեր՝ որոնք իրենց նմանը չունէին հայ ժողովուրդի տարեգրութեան մէջ: Ոչ ոք կրնար նախատեսել այս պարագան:

Թէ ինչպիսի վարպետութիւնով ճէվտէթը անցաւ իր ծրագրին իրագործման՝ թող փաստերը խօսին:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

ԿԸ ՁԵՌՆԱՐԿԷ ՇԱՏԱԽԻ ՄԷՋ

Մարտ 29ին, Կրկնազատկի Կիրակի օրը, Շատախի կեդրոնավայր Թաղին մէջ բոլորովին անսպասելի կերպով ձերբակալուեցան ուսուցիչ և դաշնակցական գործիչ Յովսէփ Զօլօեանը՝ և հինգ ուրիշ երիտասարդներ: Այս դէպքը՝ որ ազդակը եղաւ Շատախի հերոսական կռիւններուն, իրարանցում յառաջ բերաւ ժողովուրդին մէջ: Երիտասարդները քաշուեցան հրապարակէն. Թաղի շրջանակներէն՝ ընտանիքները փոխադրուեցան կեդրոնական թաղը. իսկ յաջորդ օրը, որ գործի օր էր, շուկան գոց մնաց: Այսպիսով լարուեցան ժողովրդին և կառավարութեան յարաբերութիւնները:

Լուրը հասաւ քաղաքը, դէպքին մանրամասնութիւնները հաղորդուեցան Վաւմեանին և Արամին, ինքնապաշտպանութեան մարմնի կողմէն, իսկ ճէվտէթին՝ գայմագամի կողմէն: Յովսէփի ձերբակալութիւնը անսպասելի էր ինչպէս Թաղի, նոյնպէս Վանի հայերու համար: Մինչև այդ՝ Դաշնակցական գործիչները ոչ միայն չէին հալածուեր, այլ կառավարութիւնը անոնց հետ կը պահէր բարեկամական կապ և անոնց միջո-

ցաւ կը գործադրէր իր որոշումները զինւորացուներու և պատե-
րազմական տուրքերու մասին: Ու երբ Դաշնակցական գոր-
ծիչ մը կը ձերբակալուէր, գաւառի մէջ, անշուշտ ատիկա
առանց ձէվտէթի գիտութեան չէր կրնար կատարուիլ:

Լուրը առնելուն պէս Վռամեան կը շտապէ ձէվտէթի
մօտ, որ իր զարմանքը կը յայտնէ կատարուածի մասին:
Պէտք է մարդ զրկել Շատախ և բարդութեանց առաջքը ան-
նել այս կը շեշտէ մանաւանդ ձէվտէթ:

Վռամեան կը վերադառնայ և կ'սկսին խորհրդակցու-
թիւններ կատարել ազգային խառն ժողովի մէջ որ արտայայ-
տիչն էր Վանի հայ ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերուն և
հոսանքներուն: Նիստին մէջ շարունակ կը շեշտուէր յարմա-
րելու, համակերպելու սկզբունքը: Պէտք է բաւարարու-
թիւն տալ կառավարութեան պահանջներուն, խուսափիլ
բարդութիւններէ, պէտք է խոհականութիւն ունենալ և վեր-
ջապէս ժամանակ չահիլ:

Սակայն Վանի երիտասարդութիւնը ուրիշ կերպ կը մը-
տածէր: Ան կ'ըսէր. — Կառավարութիւնը դաւեր կը լարէ,
անվերջ դէպքեր կ'ստեղծէ, ջարդի պատրաստութիւններ կը
տեսնէ, մենք պէտք չէ որ խաբուինք, այլևս յանցանք է
կառավարութեան վստահիլը:

Ու ձէվտէթ կը գործէր և յառաջ կը տանէր իր ծրա-
գիրները:

ՁԵՎՏԷԹԻ ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՒ ԶՕՐԱՀԱԻԱՔԻ ՀՐԱՄԱՆԸ

Ապրիլ 1ին Համուտ Աղայի զօրանոցը (Այգեստան) տե-
ղաւորուեցան 150ի չափ չէրքէզներ, որոնք ձէվտէթի հետ
եկած էին: Այդ զօրանոցը որ կը գտնուէր հայկական թա-
ղերու մէջ և որ դատարկ էր, մէկէն սպառազինուեցաւ:
Ասկէ զատ ձէվտէթ խիստ հրաման արձակեց, որպէս զի
մինչև երեք օր ներկայանան բոլոր զինւորացու հայերը: Դեռ-

մէկ խնդիրը չլուծուած՝ նորերն հրապարակ դրուեցան :

Պ. Բագրուշի յուշատետրին մէջ կը կարդանք. «Ջրագրագիտ վիճակ մը ունինք : Երէկ ձէվտէթ ոստիկանապետ Վէֆիք պէյի միջոցաւ թաղերու թաղապետները կանչելով, խիստ կերպով հրամայեց յանձնել 20—40 տարեկան զինուորացուները և 18—20 տարեկան նորակոչները, շահ մը յոխորսակներ եւ սպառնալիքներ տեղադրել ֆրանսացիներու եւ ռուսներու հասցեիս : Առանձին ազդարարութիւնով մըն ալ յայտնեց թէ տրուած երեք օրուան պայմանաժամը լրանալէն ետքը՝ անսաստողները մահուան պատիժի կ'ենթարկուին, իսկ անոնց ընտանիքները դեպի Պաղատա եւ Սիւրիա կ'ախորհուին . . . :

— Ժողովուրդը չարիքն աւելի շնորհաբար և տեսնելով կասարնաւ իրողութիւնները : Ախոռիկի, Ազգարիկի, Հասան-Թամրակի, Հազարիկի, ինչպէս եւ բարձր բակակիս մեջ գտնուող հայ զինուորներու շարիքն ետքը այլեւս անկէ ինչ պարզ է, կ'ուզուի եղանակ վիճակը ստեղծել ևս եւս ճայնութեան կեդրոնի վանի մեջ : Երիտասարդ շրջաններու մէջ յուզումն ու ջրագրագութիւնը սահման չունի : Որոշած են ընդառաջ չերթալ կառավարութեան, նոյնիսկ Առաջնորդարանի կողմէն եղած յորդորներուն ու յայտարարութեանց, քանի որ պաշտօնապէս ստոյգ մահուան գիրկն է որ կ'առաջնորդուին : »

Քաղաքական ժողովը անվերջ խորհրդակցութիւններ կ'ընէ, կ'որոշէ 400 զինուորացուներ տալ, եթէ նոյն իսկ անոնք դահճի ձեռքը մատնուին : Ձէվտէթ կը պնդէ Շատախը մարդ ճամբելու անհրաժեշտութեան վրայ : Ու կ'որոշեն Ապրիլ 3ին մարդ ճամբել Շատախ, և իբր յարմարագոյն կը նկատուի Իշխանը, այդպէս կը ցանկար նաև ձէվտէթը, որուն նպապակը ոչ ոքի յայտնի էր :

Ապրիլ 3ի իրիկուան դէմ ճամբայ կ'իյնայ Իշխանը, որ Շատախի եւ շրջականերու մէջ անուն հանած զինուորական ուժ մըն էր : Իր հետը առած է վանի երիտասարդութեան երեք ընտիր տղաները, Պողոս Թիւթիւնճեան (Բօթօթ), վահան Առանեան և Միհրան Տէր Մարգարեան, թաղեցի :

Handwritten signature

Իշխանի հետ է նախ Վանի ոստիկանապետը վէֆիք պէյ,
իրը վստահելի թուրք մը և երեք ոստիկաններ: Երկու կող-
մէն ալ չորսական հոգի, ամէնքն ալ սպառազինուած:

Եւ խաղաղարար մարմինը կը յառաջանայ մտախոհ:

ԴԱԻԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ ԿՍՊԱՆՆՈՒԻՆ ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԻՐ ԵՐԵՔ

ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ

Ոչ ոք կը հաւատար այդ առաքելութեան, չեն հաւատար
մանաւանդ Իշխանին ուղեկցող երեք երիտասարդները, Քո-
թօթ, Վահան, Միհրան, որոնք մինչեւ իսկ հակառակ են,
բայց կ'երթան կատարելու պարտքը որ իրենց վրայ դրուած
է Կուսակցութեան կողմէ:

— Մնաք բարով, ընկերներ, այս անգամ ալ մեզ խարե-
ցին, այս խօսքերը արտասանեցին անոնք՝ երբ կը բաժնուէին
իրենց ընկերներէն:

Շատախը հեռու է: Խաղաղարար պատուիրակութիւնը
կ'իջեւանէ Հայոց Զորի Հիրճ գիւղը, ուր կը բնակին 30 տուն
Հայեր և 70 տուն Քիւրտեր: Հայոց Զորի գուտ հայաբնակ
գիւղերն են Կեմ, Անգղ, Կզլտաշ, և ըն. : Բայց Իշխան կը գե-
րադասէ իջնել Հիրճ, ուր յաճախ կը գտնուէր՝ իր բարեկամ
տեղացի հարուստ Քարիմ օղլու Ռաշիտին երկյարկանի տունը:

Ու մինչ Իշխան ու իր եօթը ընկերակիցները, զէնքերը
վար դրած, բարեկամ Ռաշիտ աղային հիւրասիրութիւնը կը
վայելէին, կը հասնի դաւադրութեան ժամը: Ներս կը թա-
փին՝ դեռ Վանէն իսկ իրենց հետապնդող չէրքէզները ու գըն-
դակահար և սրախոխող կ'իյնան Իշխան ու իր երեք ընկեր-
ները: Խաղաղարար պատուիրակութիւնը զոհ կ'երթայ արե-
ւելեան անօրինակ դաւադրութեան մը:

Վանը տեղեկութիւն չունէր կատարուած ոճիրի մասին,
բայց լուրը ամէնէն առաջ Ճէվտէթին հասած է. որ կ'անցնի
այլեւս իր ծրագրի մնացեալ կէտերուն գործադրութեանը: Դեռ

լոյսը նոր բացուած՝ իր մօտ կը կանչէ Վ.Ռամեանն ու Արամը :
Եւ որպէս զի անոնք, որ առանձին առանձին թաղերու մէջ
կը բնակէին, անտեղեակ գան և իյնան իր ծուղակը, Վ.Ռամեանը
կը կանչէ Խաչ-Փողոցի փօստայի հեռախօսին, իսկ Արամը
Արարքի ոստիկանատան հեռախօսի միջոցաւ :

Վ.Ռամեան առանց ժամանակ կորսնցնելու սա երկտողը կը
գրէ Արամին . «Արամ, կուսակալը ինձ կանչեց, ես կ'երթամ,
եթէ քեզ ալ կանչէ, մի՛ գար» և կառք նստելով քաղաք
կ'իջնայ ու ալ չի վերադառնար :

Գաւազրութիւնը պարզուեցաւ ու Վանեցի ժողովուրդը,
այդ ժամանակ միայն փարեցաւ իր զէնքին, ինքնապաշտպա-
նութեան համար :

Երթեւելը Բաղաքը և Այգեստանի մէջ ընդհատուեցաւ :
Խանութները գոց մնացին ու յարաբերութիւնը խզուեցաւ
կառավարութեան և Հայոց միջեւ :

Բայց դեռ կային մարդիկ, որոնք կը հաւատային բա-
նակցութեանց ելքին, ճէվտէթի մեծահոգութեանը : Վ.Ռամեանի
ձերբակալութեան լուրը առնելով՝ ճէվտէթի մօտ գա-
ցին Առաջնորդ Եզնիկ Վրդ. և վաճառականներէն Գէորգ Ճի-
տէճեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան : Բայց այս անգամ ճէվտէթ
բոլորովին ուրիշ լեզու բանեցուց : Սօսեցաւ սպառնական
թօնով, հայ երեւելիները լսեցին այդ սպառնալիքը և վերա-
դարձան՝ ամէն բան վերջացած համարելով :

Ա Հ Ա Ի Ո Ր Զ Ա Ր Դ Ե Ր Ը

Սկիզբները կը թուէր թէ ճէվտէթ ամբողջապէս զբաղ-
ուած է Վանով, թէ գաւառները զինք չեն հետաքրքրեր :
Միևնչեռն այն վիշոցիկ ետք կը շարունակէր յարաբերութիւնը
պահպանելու հայ դեկաւար շրջաններու հետ, եւ այցելութիւններ կը
կատարէր, նոյն ատենը ան շուրջ կերպով զբաղուած էր գաւառ-
ներու հայութեան քննարկման գործովը : Այսպէս գաւառի կա-

րեւոր կետրուն վրայ պահականցներ կը հաստատուին. քիւրս
ցեղապետներուն հրահանգներ կը նախնուին, որ պատրաստ ըլլան
իրենց մարդոցմովը, իսկ գայմագանները կ'ստանային մանրամասն
գաղտնի գրութիւններ, ջարդի ծրագիրներու մասին :

ՔԻՒՐՏԵՐՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Թէեւ անաւոր ջարդերու ծրագիրը առաջ կը տարուէր
մեծ գաղտնապահութիւնով, բայց և այնպէս, շնորհիւ բարե-
կամ քիւրտերու զգուշացումներուն, գաղտնիքը հրապարակ-
ուեցաւ : Այսպէս օրինակ՝

Հայոց Չորի վարի Պժնկերա գիւղացի Ավտալ աղայի
Համզէն, որ Ճէվտէթի բերած չէրքէզներու և չէթէներու
մէջն էր, երբ երկու օրուան արձակուրդով իր տունը կը
դառնար, Կղզի գիւղի Չլլան ըսուած ջարդացներու մէջ պա-
տահեցաւ իր ծանօթ Էրէմերի գիւղացի Ահարոն Տ. Մարտի-
րոսեանին : Սօսակցութեան ընթացքին հետեւեալ ձեւով զգու-
շացուց իր բարեկամը .

— Հայե՛ր, ձեր գլխուն ճարը տեսէք, Ճէվտէթ փաշան
Պարսկաստանէն եկած է, ձեր բոլոր մեծամեծները կոտորելու :

Շատախի Գոմեր գիւղացի քիւրտ ժանտարմա մը, Բէնօ
անունով, որ Դեկտեմբերին, Սիվտկին գիւղի մէջ հայերու
կողմէն 10ի չափ ժանտարմներու հետ ձերբակալուեցաւ, ապա
Շատախի գործիչ Աղատի ձեռքով ազատուեցաւ, Շատախի
դէպքերու նախօրեակին՝ հետեւեալ նամակը գրեց Աղատին :

Դուք ինձ մէկ անգամ լաւութիւն ըրած էք, ես զայն չեմ
մոռնար եւ այս երկու տղովս կ'ուզեմ ձեզ իմացնել թէ՛ այս
օրերս պէտք է որ ձեզի աւելի լաւ պահեմ: Գայմագամը վաղը
պիտի սկսի հայերէն զինուոր հաւաքել, եւ իմանալով որ հա-
յերը զօրք չպիտի տան, կ'առավարութիւնը պատճառ պիտի հա-
մարէ այդ եւ պիտի սկսի հայերը կոտորել: Լազկին (Նօրսուզի
երջանի Գրաւցիներու ցեղապետ) այժմ 30 հոգով Հայոց Չոր

կ'ապասե, Վալի պեյ (Ճեվսեթ) հրահանգած է մնալ այնտեղ, մինչեւ որ Շասախի խռովութիւնները սկսին եւ ապա գայ իր հօր վրեժը լուծելու: Կուրի համար կանչուած եւ այստեղ հասած են արդէն Եզսինանցի եւ Ալանցի աշիրեթները, Խոււմարի պահակախումբն ալ նոյն նպատակով ետ կանչուած է: Լուր տուած են նաեւ Խալիլանցիներուն, Խալճսանցիներուն, Բերվարի եւ Նօրսուզ, որ այնտեղի հրացանաւորներն ալ գան: Երբ բոլորը հաւաքուին, այն ժամանակ կռիւր կը սկսի: Այստեղի միլիսներէն զատ մօտակայ ֆիւրս գիւղացիներուն ալ զենք բաժնուած է: Չեզ հանդեպ իմ երախտագիտութիւնը կատարելով, կը խնդրեմ որ մեզմէ եւ Ասուծմէ զատ ո՛չ ոք չիմանայ իմ նամակ գրելը:

Գումերցի Բեկո

Բերկրի գաւառի Փիսողլան գիւղացի քիւրտ Նուրօն, որ Դաշնակցութեան հաւատարիմ սուրհանդակ եւ խիստ մօտիկ բարեկամ էր Արճակի Դաշնակցական գործիչ Շիրին Յակոբեանին, Ապրիլ Յին Խառակոնիս գալով Շիրինին հաղորդեց հետեւեալը.

— « Երէկ Բերկրիի Գայմագամ Ջիա աչէլը իր մօտ կանչեց գիւղերու մուխթարները և խստիւ հրամայեց որ երբ սկըսին հայերը կոտորել, ո՛չ մէկ մահմէտական չհամարձակի իր մօտ Հայ պահել կամ պաշտպանել, եթէ նոյն իսկ հայերը կըրօնափոխ ըլլալ ուզեն: Այս կարգադրութեան հակառակ վարուողները, հայերուն վիճակին կ'ենթարկուին: »

Այս մտերմական զգուշացումները կ'ապացուցանէին որ հաւոր ջարդ մը ծրագրուած էր գաւառի մէջ: Այս տեղեկութիւնները կը հաղորդուէին քաղաք՝ զեկավար մարմիններուն: Բայց այս վերջինները այնքան ալ կարևորութիւն չէին տար այդ տեղեկութիւններուն: Անոնք զբաղուած էին քաղաքի մէջ կատարուած դէպքերով, որոնք բազմաթիւ էին և այնքան արագ իրար կը յաջորդէին, որ ժամանակ չէր մնար գաւառով զբաղելու: Այնպէս որ կարելի է ըսել գաւառը մոռ-

ցուեցաւ և իր բախտին ձգուեցաւ, մանաւանդ Իշխանի դաւադրական սպանութենէն և Վռամեանի ձերբակալումէն ու աքսորէն յետոյ:

Գաւառները մնացին առանց ղեկավարներու և հրահանգներու, անոնք դարձան ահաւոր ջարդերու վայր, որուն նըմանը չէր տեսած հայ ժողովուրդը՝ իր գոյութեան ընթացքին: Ճիշտ է, որոշ տեղերու մէջ դիմադրութիւններ եղան, որոշ անհատներ և խումբեր կռուեցան, դիմադրեցին և քաջաբար ինկան, բայց դիւղերու մեծ մասը սուրէ անցուեցան և գնդակահար եղան, առանց դիմադրութեան:

Տասնեակներով, հարիւրներով և հազարներով մարդիկ, դաւադրութեամբ կը հաւաքէին դատարաններու և բանտերու, եկեղեցիներու, դպրոցներու և տուներու մէջ, յետոյ թեւերնին կապելով՝ շղթա-շղթայ և շարան-շարան կը տանէին հեղեղատներու մէջ, գետաբերաններու մօտ, ծովին ափերը, և յանկարծ համազարկի կ'ենթարկէին, սրախողխող կ'ընէին, ծովը կը նետէին, հորերը կը լեցնէին, յաճախ նաև խարոյկներ կը կազմէին և դիակները կ'այրէին:

Այս ահաւոր ոճիրի օրը որոշուած էր՝ Սպրիլ վեցը: Կարգ մը տեղեր մէկ օր առաջ կամ մէկ երկու օր յետոյ տեղի ունեցաւ, սակայն այս դժոխային ոճիրը գաւառական բոլոր կարևոր կեդրոններու, բազմամարդ դիւղերու և հայաշատ շրջաններու մէջ տեղի ունեցաւ միևնոյն օրը՝ Սպրիլ վեցին:

Թէ ինչեր կատարուեցան Վասպուրականի մէջ Սպրիլ 4 էն սկսեալ մէկ ամսուան ընթացքին, ո՛րքան մարդկային հարիւրեակներ ընկան, կիներ և աղջիկներ առեւանգուեցան, երախտներ գերի տարուեցան, կենդանիներ և գոյքեր կողոպտուեցան, տուներ և դիւղեր հրդեհուեցան ու քանդուեցան, անկարելի է մի առ մի նկարագրել: Մենք կը բաւականանանք մէկ քանի տեսարաններու նկարագրութեամբ և պատկերներու վերարտադրութեամբ ու մէկ քանի ականատեսներու վկայութեամբ:

Ահա մէկ քանի օրինակներ:

Դէպքը տեղի ունեցած է Հայոց - Չորի Հիրճ գիւղի մէջ , ապրիլ 5 ին : Այս գիւղի մէջ կը բնակէին 70 տուն քիւրտեր և 30 տուն հայեր : Աերջին ամիսներուն՝ գիւղին մէջ կային 8 ժանտարմներ : Գիւղի մէջ աչքի կը զարնէին երկու շէնքեր , դէմ առ դէմ կանգնած : Մէկը հայոց եկեղեցին է , միւսը Բեարիմ օղլու Ռաշիտ աղայի տունն է : Գիւղին միակ երկյարկանի շէնքը : Ռաշիտ աղայի տունը Հիրճ գիւղի դղեակն է կարծես : Եկեղեցիի և դղեակի միջեւ կայ մեծ հրապարակ մը , ուր կը գտնուի ընդարձակ հոր մը :

Ահա թէ ինչ կը պատմեն Հիրճի հայ կիները : Ապրիլ 4 չարաթ առաւօտ սև օր ծագեցաւ մեր վրայ : Դրացի քիւրտերը դեռ լոյս չբացուած փսփսայով սկսան պատմել որ Ռաշիտ աղայի տան մէջ սպաննուած է Իշխան իր երեք ընկերներով՝ քաղաքէն եկած չէրքէզներու ձեռքով : Նոյն ժամուն ժանտարմները և քաղաքէն եկած չէրքէզները փողոցներ պտտելով հրամայեցին որ ո՛չ ոք գիւղէն դուրս չելլէ : Սարսափը տիրեց բոլորիս , վախէն չէինք կրնար մեր գլուխները դուրս հանել տունէն և իրարու հետ կը խօսէինք փսփսայով : Էրիկմարդիկ տուներէն դուրս չելան , ամբողջ օրը բանտարկուած մնացինք : Ժանտարմները շարունակ կը պտտէին փողոցները և կը հսկէին տուներու վրայ : Անոնք այդ օրը կատուած գազաններու կը նմանէին : Գիշերը անցուցինք նոյն սարսափներով : Իշխանի սպանութիւնը մեր վրայ շատ ծանր ազդեցութիւն գործած էր :

Յաջորդ օր , կիրակի առաւօտ ժանտարմներն ու չէրքէզները սկսան գիւղի տղամարդիկը հաւաքել և տանիլ Ռաշիտ աղայի տունը : Բոլոր տղամարդիկը հաւաքուեցան , ազատուեցան մէկ քանի հոգի , որոնք գիւղէն բացակայ էին : Մեր 30 տուներէն հաւաքեցին 46 տղամարդ , այս բոլորը տարան և լեցուցին Ռաշիտ աղայի տան տակի ախոռը : Տղամարդիկ գացին առանց ու է դիմադրութեան : Մենք կիներս , ամբողջ օրը անցուցինք ծանր և հոգեմաշ սպասողական վիճակի մը մէջ : Փորձեցինք մօտենալ Ռաշիտ աղայի տան , տեսնել

մեր տղամարդիկը, բայց արգիլեցին. կը հայհոյէին, կը սպառնային, նոյն իսկ ուտելու հաց դժուարութեամբ ընդունեցին: Վերջապէս երեկոյ եղաւ. և երբ մենք կիներս, մտախոհ և տխուր այս ու այն տան դռան առաջ մեր գլխին գալիքներու մասին կը խորհէինք, յանկարծ Ռաշիդ աղայի տան կողմէն լսուեցան խուլ պայթիւններ. մենք շանթահար եղանք. վայնասուն բարձրացաւ, կիներ դուրս թափեցան տուներէն. վազեցինք Ռաշիտ աղայի տունը. մեր դէմ ելան ժանտարմաները հրացաններով և մեզ ետ քշեցին: Խուլ պայթիւններ կրկին լսուեցան, և անոնց հետ մեր ականջին հասան աղեկտուր ձայներ. — Մեր տղամարդիկը կը կոտորեն — լսուեցաւ ճիշ մը, և վայնասուն ու շիւանը բռնեց գիւղը: Մեր տղամարդիկը կը գնդակահարէին և կը կոտորէին մեր աչքերուն առաջ. մեր ողբը աշխարհը բռնած էր, իսկ ժանտարմանները հրացանները մեր դէմ դարձուցած՝ մեզ կը հալածէին:

Սկսաւ սուգի գիշերը: Թէ ինչ կատարուեցաւ, այլևս չի կրցինք իմանալ: Ու գիշերն անցաւ: Երկուշաբթի առաւօտ նոյն սուգը ու նոյն վայնասունը, ժանտարմաները կտրած էին Ռաշիտ աղայի տունը տանող ճանհապարհը. այդ սպանդանոցը դարձած էր պաշարուած բերդ մը:

Իշխանը, իր երեք ընկերները և մեր 46 տղամարդիկը՝ գնդակահար և սրախողխող, գիշերով լեցուցին եկեղեցիին քով գտնուած ցորենի հորը, որ դատարկ էր և հողով ծածկեցին: Գիւղի մը բովանդակ յոյսը, երեսուն տան հաստատուն սիւները լափեց այդ հորը, և ան դարձաւ մեր նուիրական փոսը: Երկու օր և երկու գիշեր մենք ողբացինք շարունակ. երեքշաբթի առաւօտ Աւետման օրը, սկսեց Հայոց-Չորի ընդհանուր ջարդը, աւերն, կողոպուտն ու հրդեհը: Մենք մեր աչքերով տեսանք հորդաններու արշաւանքը, հայ գիւղերէն բարձրացող ծուխը: Մենք մոռցանք մեր վիշտը, որովհետև տեսանք քիւրտերու կողմէն առևանգուած հայ աղջիկները, վիշտը դարձաւ ընդհանուր, խորացաւ և թանձրացաւ և մենք բոլորս այդ վիշտին մէջ կը տապկուէինք:

ՋԱՐԴԵՐ ԱՐՃԷՇ ԳԱՒԱՌԻ ՄԷՋ

Դէպքը տեղի ունեցած է ապրիլ 6 ին Արճէշ գաւառի կեդրոնի՝ Ականց քաղաքին մէջ, ուր կը նստի գայմագամը:

Այն ատենուան գայմագամն էր Ալի - Րիզա պէյը, Պոլսեցի տաճիկ մը: Ականց կը գտնուի Վանայ լճի հիւս. արևելեան ափին վրայ, ուր կ'ապրէին 300 տուն հայեր և 700 տուն թուրքեր:

Դէպքը պատմողն է որմնագիր (պնաջի) Սիւֆօն, յիսուն տարեկան, տանջուած դէմքով մարդ մը, որ տաճկական ըսպանդէն ազատուած է հրաշքով մը:

— Աւետումի նախընթաց օրը, երկուշաբթի [*] կառավարութեան մունետիկը շուկայ ելաւ և յայտարարեց որ 15 տարեկանէն վեր բոլոր հայ տղամարդիկ հաւաքուին հիւսիսէր: [**] Այս յայտարարութեան հետ միաժամանակ, ժանտարմաներ փողոցներ շրջելով, նոյն իսկ տուները մտնելով սկսան հաւաքել պատահած հայ տղամարդիկ և քշել դէպի հիւսիս-մէթ: Ես ալ ընկայ ատոնց մէջ: 400 է աւելի հասակաւոր և երիտասարդ տղամարդիկ հաւաքեցին և լեցուցին հիւսիս-մէթի սենեակներն ու բանտը և դուռները կողպեցին: Մէկ քանի ժամ շարունակ կը բերէին՝ հասակաւոր ու երիտասարդ, հարուստ ու աղքատ, քաղաքացի և գիւղացի, և հրը այլևս տեղ չի մնաց, սկսան քշել դէպի կշրան (զօրանոց):

Վարանման և մտատանջութեան մէջ մնացինք ամբողջ օրը: Չէինք գիտեր թէ դուրսը ինչեր կը կատարուէին: Անհամբեր էինք, շարունակ կը մտածէինք թէ ինչպէս պիտի

(*) Ուշադրութեան արժանի է որ թէ Հերձի և թէ Ականցի ջարդերը սկսած են սիւնոյն օրը. մինչդեռ այդ երկու վայրերու հեռաւորութիւնն է աւելի քան 50 քիլոմէթր.

(**) Այսպէս կը կոչուի կառավարութեան տունը, ուր կը գտնուին կառավարական հիմնարկութիւնները, ինչպէս նաև բանտը:

վերջանայ այս բոլորը, զանազան գուշակութիւններ կ'ընէինք, սակայն չէինք կրնար գուշակել այս բանը՝ ինչ որ եղաւ: Ամբողջ օրը ծարաւ ու անօթի, իրարու վրայ թափուած մնացինք: Երեկոյ եղաւ, քաղաքը սովորականէն կանուխ լուեց, որովհետեւ հրամայուած էր մութը սկսելուն պէս, բոլորը տուներնին քաշուին:»

Յանկարծ դուռը բացուեցաւ և շէմքի վրայ երեւաց բանտապետը՝ Ալի էֆէնտին: Ես մեղմէ 11 հոգի դուրս հանեց, կողք կողքի կարգով շարեց միջանցքի մէջ և շուանով բոլորի թեւերը իրար կապեց: Ես ալ այդ շարքի մէջ ընկայ: Մեղմէ յետոյ ութը հոգի ալ դուրս հանեցին և նմանապէս կապեցին: Երրորդ խումբը կազմուեցաւ ինը հոգիներէ: Կարգով իրար կը կապէին այնքան մարդ, որքան կը բաւէր պարանը: Երբ այս գործողութիւնը վերջացաւ, բանտապետը դարձաւ հոն գտնուող ժանտարմաներով, թիւով 8-10, և ըսաւ «պուռնչարը սիգե րեալիս իթսիֆ կեօթիւրիւն կըշչայա» ասոնք ձեզ կը յանձնեմ, տարէ՛ք զօրանոցը: Ժանտարմաները մեզ՝ երեք շարք հայերուն՝ (թիւով 28) ձգեցին առաջները և քշեցին:

Կապուածները բոլորն ալ կը ճանչնայի, օրինակ իմ շարքի մէջ էին Վարդան աղան և իր երկու տղաքները՝ Գաբրիէլ և Սողոմոն, Պոյաճեան Պօղոս աղան և երկու տղաքները՝ Ռուբէն և Արսէն, կը ճանչնայի նաեւ մեզ ուղեկցող ժանտարմաները, օրինակ՝ անոնց մէջն էին Բոյրազ Իսօն, Շիւքրիւ օղլու Հիքմէթը և Կուլու օղլու Սիւլէյմանը:

Սակայն մեզ փոխանակ զօրանոց տանելու, ճանապարհը ծռեցին և տարին նաւահանգիստ տանող գծին վրայ: Աթութեան մէջ կ'երթայինք առանց ձայն հանելու, երկիւղը մեզ պատած էր: Ծանապարհին մեղմէ մէկը խնդրեց որ թեւի կապը քիչ մը թուլացնեն, որովհետեւ սաստիկ ցաւ կը պատճառէր, բայց ժանտարմաներէն մէկը հրացանի կոթով այնպիսի հարուած մը իջեցուց տղու թեւին որ ցաւէն մարեցաւ և կախուեցաւ շղթայէն:

Քաղաքէն դուրս հանելով մեզ քշեցին դէպի Խարկին գիւղը՝ քաղաքէն կէս ժամ հեռու: Գիւղին տակ հեղեղատ մը կայ, որու մէջէն կը հոսի փոքրիկ առու մը. հեղեղատը կը կոչուի Դարա-Չամին: Յանկարծ ժանտարմաները մէկ կողմ քաշուեցան, հրացաններու բերանները մեզ ուղղեցին և կրակեցին . . . :

— Վա՛յ, զարնուեցայ, աղեկտուր ճիչերու ժխոր մը: Իրար փաթթուած, գնտակահար գետին թափուեցանք, դիակներու կոյտեր կազմելով, սրամաշ հառաչանքներ և գալարուն ոռնոցները իրար խառնուեցան: Հրացանները բացուեցան երրորդ, չորրորդ, հենգերրորդ անգամ և գնդակները անհաշիւ կը տեղային ինկած դիակներուն մէջ:

Անցաւ քանի մը վայրկեան: Հառաչանքներն ու ոռնոցները մեղմացան: Մօտեցան ժանտարմաները և սկսան մէկիկ մէկիկ դիակները շօշափել, ստուգելու համար թէ կենդանի մնացողներ չեղա՞ն: Ես կորսնցուցած էի ինքզինքս, չէի գիտեր՝ զարնուա՞ծ էի թէ ոչ:

Յանկարծ զգացի որ պարանը արձակուեցաւ և թեւս ազատուեցաւ: Ճրագի լոյս տեսայ, ժանտարմաներէն մէկը լուցկին վառեց և մօտեցուց ինկածներուն դէմքին, ով որ կենդանութեան նշան ցոյց կուտար՝ հրացանը ճակատին կ'ուղղէին և կը կրակէին: Այսպէս ալ կը մօտենային ինձի . . . Այդ ի՞նչ վայրկեաններ էին: Եւ մինչ ըսպէ առ ըսպէ կ'սպասէի այդ օրհասական ժամուն, յանկարծ քիչ մը հեռուն, ճիշտ մեզ վրայ կրակելու ձեւով՝ արձակուեցան հրացանները, բարձրացան նոյն աղիողորմ ճիչերը, և մեղմով զբաղուած ժանտարմաները՝ գնդակահարուելէ վախնալով, թողին և փախան: Կրկին լսուեցան հրացաններու որոտը, կրկնուեցաւ քանի մը անգամ ևս. այն տեղ, մեղմէ քիչ մը հեռուն, նոր շարքեր կը գլորէին, նոր կեանքեր կը հնձուէին և մենք մոռցուեցանք:

Ես դեռ չէի գիտեր թէ զարնուած եմ կամ ոչ: Քիչ մը շարժեցայ, կողերս շօշափեցի, ցաւ չէի զգար: Մարմինս կըր-

կին շօշափեցի, բան մը չկար: Վրաս թափուած դիակները պաշտպանած էին կեանքս և իրենց արիւնով թրջած էին հագուստներս, որոնց հետքերը այժմ ալ կան վրաս:

Առաջին միտքը որ ծագեցաւ մէջս, փախչելու բնազդն էր, բայց ունեցած կօշիկներովս չէի կրնար, ուստի ըսպէս ապականեցի սպաննուածներէն մէկուն տրեխները, հագայ և շարժեցայ տեղէս: Մարդ ո՛րքան հնարագէտ է վտանգի ժամուն: Կ'երթայի գնդակի արագութեամբ, առանց ետ նայելու, կ'անցնէի առուներէն, թուփերէն և բլուրներէն, ոչինչ չէի զգար, ո՛չ անօթութիւն, ո՛չ ծարաւ, ո՛չ յոգնածութիւն՝ չի նայելով որ ոչինչ չէի կերած ամբողջ օրը: Միայն ականջիս կը հասնէին հրացաններու կրկնուող խուլ որոտները, որոնք քայլերս աւելի կ'արագացնէին:

Ամբողջ գիշերը քալեցի, երբ լոյսը բացուեցաւ, ինքզինքս գտայ Ալատաղի ձիւնոտ լանջերուն վրայ: Հոն միայն զգացի յոգնութիւնս, որու նման երբեք չէի զգացած: Մեծ քարի մը տակ, մութ տեղ մը գտայ և նստայ հանգստանալու համար: Բայց սարսափը նորէն պատեց զիս, վեր ելայ, չորս կողմս նայեցայ և յանկարծ քիչ մը հեռուն, քարերու տակ մարդիկ նկատեցի. նախ սարսափեցայ, բայց ճանչցայ զանոնք — Սոսկուն գիւղէն էին, թիւով 23 հոգի, որոնք գիւղի քահանային հետ միասին ձգած էին գիւղը և փախած՝ Ականցի կոտորածի լուրը առնելէ յետոյ:

Այդ 23 հոգիի հետ, անօթի ուժասպառ, չափչփեցինք Ալատաղի ձիւնապատ խորխորատները և ապրիլ 8 ին իջանք Դիատին՝ ուր կը գտնուէր ռուսական բանակը:

Մենք մէկ քանի հոգի միայն այս պայմաններուն մէջ ազատուեցանք, բայց Արճիշի մէջ տղամարդ չի մնաց, բոլորը ընկան գնդակահար ու սրախողխող:

*
**

Պատմութիւնը կը վերաբերի դարձեալ Ականցի մէջ տեղի ունեցած ջարդերուն: Պատմողն է Արճէշ գաւառի Բանոն

գիւղացի Մկրտիչ Յովհաննէսեանը : Մկրտիչը կարճահասակ և տարիքոտ մարդ է , տաճկական սարսափները մէկ քանի անգամ տեսած ու ճաշակած : 1896ի ջարդերուն ընթացքին Բանոն գիւղը քանդուեցաւ և ամայացաւ . Մկրտիչ կորսնցուց իր ընտանիքը և նա իր գիւղի աւերման և հարազատներու խողխողման վիշտը կրծքին , փախաւ զուլումի աշխարհէն և ապաստան գտաւ Արարատեան դաշտին մէջ : Մկրտիչ 14 տարի հոն մնաց . կրկին ամուսնացաւ և ունեցաւ զաւակներ : Տաճկական սահմանադրութենէն յետոյ երկրէն մխիթարիչ լուրեր հասան իրեն : Անոր մէջ արթնցաւ հայրենի գիւղի կարօտը , և նա առաւ իր ընտանիքը և վերադարձաւ Բանոն , ուր նախկին 40 շէն ընտանիքներու փոխարէն գտաւ 5 խեղճուկ տուներ : Գիւղը կամաց կամաց սկսած էր մեծնալ և շէննալ , երբ ծագեցաւ ներկայ պատերազմը և տեղի ունեցան նոր ջարդեր :

Անա Մկրտիչի պատմութիւնը :

— Ապրիլ 2ին գիւղի մէջ լուր տարածուեցաւ որ օնպաշի Ալին 7-8 ժանտարմաներով գիւղերը կը պտտի , փախըստական զինւորներ փնտռելու համար : Երբ իմացայ որ ժանտարմաները հասած են Գանձակ գիւղը , մասամբ գործով ու մասամբ մ'ալ հետաքրքրութենէ դրդուած գացի Գանձակ գիւղը : Երբ գիւղ հասայ՝ օնպաշի Ալին զիս ձերբակալեց : Ես 48 տարեկան և հետեւաբար զինւորութենէ ազատ էի : Բողոքեցի , ըսելով որ ես զինւորացու չեմ , ցոյց տուի հաւնիսիկս , բայց օնպաշին ուշադրութիւն չդարձուց ո՛չ բողոքիս և ո՛չ ալ թուղթիս վրայ , որ իր գրպանը դրաւ և զիս ալ խառնեց ձերբակալուած կարգ մը մարդոց հետ՝ ըսելով որ հրամայուած է 18 տարեկանէն վեր բոլոր աղայ-մարդիկ տանիլ : 30 հոգիէ աւելի ամէն հասակի մարդոց հետ մեզ այդ օրը տարաւ Բերդալ գիւղը : Գիշերը մեզմէ երկու հոգի փախան . որու համար գիւղի տանուտէրը սոսկալի ծեծի երթարկուեցաւ : Երկրորդ օրը մեզ տարաւ Օրօրան գիւղը , ճանապարհին , դաշտերու մէջ աշխատող մարդիկն ալ խառնելով մեզ հետ :

Ապրիլ 4 ին մեզ բերին Ականց քաղաքը և տարան զօրանոց: Հոն կային բաւականաչափ հայեր ամէն հասակի, և մէկ կողմէն ալ խումբ խումբ կը բերէին: Վերջին օրը թիւը հասաւ 7-800 ի, որոնցմէ իբր թէ պիտի կազմէին Անեղի քաղաքի » ներ [Աշխատող գունդեր]: Ապրիլ 5 - ին մեզ մի խումբ մարդոց տարան Հիւքմաթ, հոն փոյխս Ապտուլլահ էֆէնտին մեզ ցուցակագրեց, առանց ուշադրութեան առնելու իմ բողոքը. Յետոյ կրկին վերադարձուցին զօրանոց, ուր ահագին թիւով հայեր ոչխարի պէս իրար վրայ թափուած կը մնային. քգիշեր ցերեկ: Մեզ հաց չէին տար. կը կերարկուէինք տունէն բերուած ուրիշներու հացի փշրանքներով:

Ապրիլ 6 ի առաւօտը, երկու ժանտարմ զիս ուրիշ եօթը հայերու հետ քաղաք տարան աշխատեցնելու համար: Երկու ժամ աշխատեցանք շուկայի մօտ աղբիւրի մը վրայ: Յետոյ մեզ կրկին տարան զօրանոց: Հոն բերին նաև Ապաղայէն 70 հայեր, իսկ կէս օրէն յետոյ ալ քաղաքացի հայեր, որոնց մէջն էին առաջնորդական փոխանորդ Տէր Եղիշէն, Շալճեան Նիկողոս էֆէնտին և իր որդի Սարգիսը, փրօս [բողոքական] Յարութիւն և Նշան, Պոսրով և Սերօր էֆէնտինները — բոլորն ալ վաճառականներ: Ասոնք առանձին սենեակի մը մէջ տեղաւորուեցան:

Իրիկուն զօրանոցի հրապարակը հաւաքուեցան բաւականաչափ միլիաններ, երիտասարդ և տարիքոտ: Հոն եկաւ նաև Գայմազամ Ալի Րիզա պէյը և մօտենալով միլիաններուն, բաներ մը խօսեց անոնց, հրամաններ տուաւ, այս ու այն կողմ ուղարկեց, յետոյ ինքն ալ հեռացաւ: Մենք այս բոլորը կը տեսնէինք պատուհաններէն, բայց խօսքերը չէինք լսեր: Շուտով իմացանք որ կարգադրուած է որպէս զի ժամ 8 էն յետոյ ոչ ոք տունէն դուրս չելլէ: Ժամը 8ը անցած էր, յանկարծ շշուկ տարածուեցաւ որ փոխանորդ քահանան և մէկ քանի յայտնի հայեր քաղաքէն դուրս տարած և սպաննած են: Այս լուրը իր մէկ ծանօթ Հայուն յայտնած էր միլիաններէն Գէօյլի Զահարը: Սարսափը պատեց բոլորիս: Շուտով

մեր սենեակի դուռը բացին և մարդիկ դուրս հանեցին, յիսուսնի չափ դուրս թողնելէ յետոյ՝ դուռը կղպեցին: Քառորդ ժամ մը յետոյ կրկին բացին և նոյնքան մարդ դուրս թողին: Ո՛ւր կը տանէին, ի՞նչ կ'ընէին, չէինք գիտեր. կը դիմէինք դուրսը կանգնած ժանտարմաներուն, հարց ու փորձ կընէինք, իսկ անոնք ալ կը հաւատացնէին որ նաւահանգիստ կը տանին Տիարպէքիւր զրկելու համար: Վերջապէս կարգը ինծի եկաւ: Չորրորդ անգամ դուռը բացուեցաւ և 50 հոգի ևս դուրս հանեցին: Մեզ հետ էին Գանձակ գիւղէն Գօրանի Պօղոս և Աստուրը, Պետրոսի Գէորգը, Նահապետի Յակոբն ու Սահակը, Ղազարի Յակոբը, Վարդանը, Մքայէլը և Սաֆարը. մեր Բանոն գիւղէն Մանուկի Գէորգը, Սարգիսի Մելքոնը, Աւետիսի Խաչատուրը: Մեր շարքին մէջ կար նաև Աղսրրաֆ և Բերդաղ գիւղէն ինծի ծանօթ շատ մը մարդիկ:

Երբ զօրանոցի միջանցքը հասանք, չորս կողմէն գիշատողներու պէս ժանտարմաներ և միլիաններ մեր վրայ թափուեցան և չուաններով մեր թեւերը իրար կապկպեցին. յետոյ խուժք մը ժանտարմաներ և միլիաններ մեզ շրջապատած դուրս հանեցին: Մեզ քշեցին դէպի Օրօրան գիւղը. կը քշէին արագ և անհամբեր կերպով, փոքր դանդաղութիւն, հայհոյանքի և հարուածներու տեղի կուտար: Վերջապէս մեզ տարան գետափ մը որ Կարաղի - Իւրա կը կոչուի. հոն կանգնեցուցին. բաւական մութ էր. քիչ մը հեռուն մթութեան մէջ դիակներ նշմարեցի, սարսափեցայ, աչքերս մթնեցան, բնադդաբար հրեցի կողքիս գանուողները և ցոյց տուի դիակները, անոնք ալ սարսափեցան, շշուկ եւ իրարանցում ընկաւ. ժանտարմաներն ու միլիաները նկատեցին ատիկա և յանկարծ վայնասուններու հետ որոտացին համազարկերը. շատերը ինկան գնդակահար իրենց հետ քաշ տալով նաև միւսները, կազմուեցաւ դիակներու կոյտ մը և ես մնացի այդ կոյտի տակը: Թէ անկէ յետոյ ինչեր կատարուեցան, թէ ի՞նչպէս կարողացայ այդ ժխորէն ազատուիլ, այժմ ալ չեմ կրնար մտաբերել. միայն այսքան կը յիշեմ որ շունչս կտրուած կը

վազէի առանց ետ նայելու . կոխեցի առու մը և անցայ, անցայ թումբեր ու փոսեր : Կը յիշեմ նաև այն որ ինձ հետ կը փախէր նաև ուրիշ մէկը, և որ չէի ճանչնար, մինչ հրացաններու համազարկերը երկար ու երկար կը կրկնուէին :

Առանց վարկեան մը կանգ առնելու կտրած էի ահագին ճանապարհ և միւս առաւօտ տուն հասայ, բայց հոն մնալ անհնարին դարձաւ : Քաղաքէն կը հասնէին ջարդերու սարսափելի լուրեր, հոն հայ չէր մնացած : Շրջակայ քիւրտերու մէջ շարժումը սկսած էր, քանի մը գիւղեր արդէն ենթարկուած էին յարձակման եւ կոտորածի : Գիշերը վրայ հասաւ, թողուցի կինս ու երախաները բախտի կամքին և բռնեցի Ալատաղի ճանապարհը :

*
* *

Բերկրի գաւառի մէջ պատահած ջարդերը. — Բերկրին ունի 110 տուն քիւրտ և 25 տուն Հայ . հոս կը նստի գայմազամը . այդ օրերուն գայմազամ էր Վանեցի թուրք մը՝ Չիա պէյ : Պատմողը Ապաղայի Եկմալ գիւղացի Մուշեղ Մկրտիչեանն է, 25 տարեկան՝ տաճկական եաթաղանէն հրաշքով ազատուած երիտասարդ մը :

— Գարնան սկիզբին շատ քիչ տղամարդ մնացած էր Ապաղայի հայ գիւղերուն մէջ : Զօրաշարժը մեծ մասը զէնքի տակ առած էր և յետոյ զինաթափ ընելով արևելի քաղաքներու մէջ զրկած, մէկ մասն ալ փախստական կեանք կը վարէր : Ապրիլի սկիզբին Բերկրի-Ղալայէն ժանտարմաներ եկան և գիւղերուն մէջ պատահած տղամարդիկն հաւաքեցին ու տարին : Ես ալ ատոնց մէջ ինկայ : Մեզ կը տանէին արևելի քաղաքները ուժեղացնելու համար, այդպէս կը յայտարարէին ժանտարմաները : Քանի մը տասնեակ հայեր, ինձ հետ, մեր գիւղէն, Սաղանէն և ուրիշ գիւղերէ քշեցին դէպի Բերկրի Ղալա : 1000ի չափ հայեր ձորի մը մէջ ճանապարհ շինելով կը զբաղէին : Մեզ ալ անոնց հետ խառնեցին : Իբր թէ այդ ճանապարհները կը շինուէին որովհետեւ մեծ թիւով զինուոր

պիտի անցնէր անկէ: Մինչդեռ ատիկա պատրուակ էր, 15 տարեկանէն վեր հայերը հաւաքելու համար որոշ տեղեր իրենց դաւադիր ծրագիրը իրականացնելու համար:

Մենք կ'աշխատէինք խումբ խումբ, 60-100 հոգիով, մեզ կ'աշխատցնէին միայն ձորի մօտ և գիշերները կը տանէին քաղաք: Երեք օր աշխատեցանք անուանապէս:

Ապրիլ 6ին(*) երկուշաբթի օրը մեզմէ բաւական հեռու աշխատող խումբին մէկը եկաւ եւ ըսաւ որ իրենց խումբէն 25 հոգի անյայտ ուղղութեամբ տարին: Կէս ժամ յետոյ ուրիշ խումբէ մը իմացանք որ իրենցմէ ալ 25ի չափ անձեր դէպի վար տարած են: Քիչ յետոյ երկու հոգի ալ եկան և փսփսացին գունատ և սարսափահար «գլխունուդ ճարը տեսի՛ք, վեզ խուռք խուռք կը տանին գետի պտոյտներու վրայ, կը կոտորեն եւ գետը կը քափեն»:

Մենք խումբերու մէջտեղ կը գտնուէինք, այդ պատճառաւ ալ կարգը մեզ չէր եկած տակաւին, մեր վրայ եկող ժանտարմաները տեսան մեր շարժումները, բայց չհասկնալ ձեւացուցին: Սակայն քիչ յետոյ տեսանք որ խումբ մը ժանտարմաներ և միլիսներ դէպի մեր կողմը կուգան հապճեպ, հեռուէն կը լսուին պայթոցներ և աղեկտուր ձայներ: Մեզ համար ամէն բան պարզուեցաւ, դիւային որոգայթը կարծես օղակի պէս կը սեղմէր մեզ: Ամէնքի ուշադրութիւնը դարձաւ դէպի եկողներու կողմը: Ես երկու ուրիշներու հետ յարմար առիթ գտանք և ձողոպրեցանք: Ես չեմ գիտեր թէ ինչ եղաւ անկէ յետոյ, միայն կը յիշեմ որ ես ահագին սար մը բարձրացեր էի եւ հեռուէն կը լսէի հրացանի ձայներ: Ծամբայ ինկայ, կէս գիշերին գիւղ հասայ՝ կտրելով լեռներ եւ ձորեր: Յաջորդ օրը յայտնուեցան 15 ի չափ փախստականներ եւ պատմեցին սոսկալի բաներ: Այդ աղատուածներուն մէջ կային Խաղանցի Խլօյի Յովհաննէսը եւ Մանուկի կարապետը, որոնք Արշէճի Չարդերէն փախչելով, ճանապարհին հանդի-

(*) Նոյն թուականն է:

պած էին բազմաթիւ դիակներու: Բանտի - Մահուն գետ չէր կլլած բոլորը, ժանտարմները ժամանակ չէին ունեցած ամէնքը նետելու գետը և շատ դիակներ հերթի կը սպասէին:

Երեք օր յետոյ Բերկրի-Ղալայէն Սազան եկաւ ժանտարմա Գոմանտանը Օմար պէյը: Մենք 30ի չափ ազատուածներս, լեռները ապաստանած էինք: Մեր աղան՝ Կօփ Մահմատ պէյի աղան՝ Համիտական ալայի գլխաւոր Թահար պէյը, մեզ պաշտպանեց և գոմանտանին յայտնեց որ գիւղի մէջ հայ երիտասարդ մնացած չէ: Այս բանը սուղի նստեցաւ Թահար պէյին: Գայմազամէն լուր հասած էր որ ան Հայերը կը պահէ: Գոմանտանը՝ Գայմազամէն հրահանգուած, Թահար պէյը ճաշի հրաւիրեց Նազարավա գիւղը և թունաւորեց զայն: Թահարը եղաւ մեր զոհը, երկու օր տանջուեցաւ և մեռաւ: Մենք անցանք Մակու, մինչև որ ուսական զօրքը Ապաղա հասաւ:

Բանտի—Մահուն այդ օրը լափեց 1000է աւելի հայ կեանքեր: 60 տուն բնակիչ ունեցող Սազան գիւղը՝ 80 զոհ տուաւ՝ մէկ տունէ միայն մեռան 12 տղամարդ, այդ տունը Ուստա-Մկոյի տունն էր:

*
**

Նոյն Բանտի-Մահու գետի Կոլօտ-Կամուրջի վրայ կատարուած ջարդի մասին Բերկրի-Կալա աւանի բնակիչներէն Շաթրի Յակոբ կինը Զմօն և Շաթրի Սեդրակի կինը Հեթոն, այրիացած և որդեկորոյս, կը պատմեն հետեւեալը:

Ապրիլ 7ին, Աւետման օրը, յանձարծ լուր բերին որ շուկայի մէջ ժանտարմները Հայերը կը բռնեն ու կը բանտարկեն: Քիչ յետոյ, ժանտարմները սկսան տուներ մտնել և դուրս քաշել տղամարդիկ: Մինչև այդ ատեն մենք լուր չունէինք թէ գիւղերուն մէջ ինչեր կատարուած են: Յետոյ իմացանք որ գայմաքամը և ժանտարմայի հրամանատարը զօրքով մտած են Պատիկ գիւղը և Գործօթ և բոլոր տղամարդիկ կոտորած են: Լուր հասաւ նաև որ Բերկրի՝ ձորի մէջ աշխատող զինուորները կոտորուած և դիակները գետը նետուած են: Նման լու-

րեր մեզ կը բերէին մեզ ծանօթ քիւրտերը, աւելցնելով որ բոլոր Հայերը պիտի կոտորուին: Սարսափը մեզ պատեց. վազեցինք դէպի բանտ մեր մարդիկ տեսնելու համար, բայց արգիլեցին:

Յաջորդ առաւօտ քիւրտերէն իմացանք որ մեր մարդիկ կրօնափոխ եղած են, որով անոնց կեանքը պիտի խնայուի: Սակայն մենք մտահոգ էինք, որովհետեւ բանտարկուած կը մնային մեր տղամարդիկ: Իբր թէ կրօնափոխութեան համար գայմագամը գրած է վալիին և կը սպասէ հրամանի, զանոնք ազատելու համար . . . :

Անցաւ ամբողջ ութ օր, դառն և հողեմաշ օրեր: Տեսակցութիւն արգիլուած էր մեր մարդոց հետ: Ամէն օր ամէն կողմէ մեզի կը հասնէին ջարդերու և սպանութիւններու լուրեր: Վայրագութեան ենթարկուած կիներ ու երախաներ կառավարութեան դուռը կը դիմէին, բայց կը հալածուէին:

Օր մը Տէր Յուսկան Որդու սարէն բռնեցին ու բանտ բերին 20 – 25ի չափի Հայեր, Պատիկ գիւղէն և Գործօթէն, որոնք կոտորածէն վախնալով սարեր փախած էին: Բանտարկեալներու թիւը հասաւ 70ի. միայն մեր Բերկրիի, 25 տունէն բանտարկուած էին 32 տղամարդ:

Ապրիլ 15ին ժանտարմայի հրամանատարը գիւղերէն վերադարձաւ. մենք զգացինք որ չար դիտաւորութիւններու և սև դաւադրութիւններու օրը հասաւ: Անցաւ ծանր գիշեր մը եւս. սև սուգ իջաւ մեր վրայ: Բանտը դատարկուած էր և մեր տղամարդիկ չկային:

Բարձրացաւ ընդհանուր լաց ու կոծ. այս ու այն կողմ կը վազէինք ծանօթ քիւրտերուն կը դիմէինք մեր մարդոց մասին լուր առնելու համար: Անոնք քարացած էին պատասխան չէին տար: Կոլօտ-Կամուրջ փափսացին մէկ քանի քիւրտեր, մեզմէ մէկ քանիները վազեցնն հոն և վերադարձան, Կամուրջի քարերը թարմ արիւնով ներկուած էին . . . , ամէն բան վերջացած էր:

Անցաւ երկու օր. սկսան կողոպուտներ և առեւանգում-

ներ, մանողը կը մտնէր, տանողը կը տանէր, արգիլող չկար :
Վայրագութիւնները և ոճրագործութիւնները սովորական դար-
ձան : Պատմել սկսան ոճրագործութիւններուն մասնակցած
ժանտարիմները : Պատմեց նաև Միլիո Իսոյի Թէլուն, թէ ինչ-
պէս բանտարկուած Հայերը իրար կապկպած տարան Կոյտ-
կամուրջի վրայ, գնտակահարեցին, սրախողխող բրին և Կա-
մուրջէն վար նետեցին, թէ ինչպէս Գափոյի Փանոսը և Յով-
սեփը կենդանի գետ նետեցին և երբ անոնք բռնեցին Կա-
մուրջի քարերէն, այն ատեն քանի մը գնդակներ արձակուե-
ցան և երկու եղբայրները խորխորատի մէջ անհետացան : Պատ-
մեցին որ այդ 80 հոգիէն ո՛չ մէկ անձ կրցաւ ազատուիլ,
որ կրնար իբր վկայ պատմել աշխարհին Կոյտ-Կամուրջի վրայ
կատարուած եղեռնը :

Անկէ յետոյ օրեր շարունակ քիւրտեր լուր կը բերէին որ
Տէր Յուսկան Որդու Վանքի և Փշի-Գուճբէթ գիւղի մօտ
Բանտի-Սահուն ափը նետած էր այս կամ այն դիակները . . . :

*
**

Առաջ բերելով կոտորածներու այս մէկ քանի տեսարան-
ները, բաւական կը համարինք՝ գաղափար մը կազմել տալու
թէ ինչ կանխամտածուած ձեւով կը կատարուէին Չարդերը
Վանայ նահանգին մէջ : Այս Չարդերը կը գործադրուէին գայ-
մագամներու, ոստիկանութեան, ժանտարմաներու և միլիանե-
րու անմիջական մասնակցութեամբ : Այս ձեւի Չարդերը տեղի
ունեցան Վանայ բոլոր գաւառներու մէջ անխափր, տեղ տեղ
Չարդերը այնպիսի վարպետօրէն կատարուեցան, որ ո՛չ ոք
կրցաւ ազատուիլ : Շատ մը գիւղեր կորսնցուցին իրենց բոլոր
տղամարդերը : Ուրիշ տեղերու մէջ ալ Չարդերը կրեցին խու-
ժանային բնոյթ, խուժանը օգնութեան կը հասնէր կառավա-
րութեան, տեղի կ'ունենային կողոպուտներ, առեւանգումներ
և հրդեհներ :

Վանայ նահանգին մարդկային և ինչքի կորուստներու
մասին լիակատար ջանկեր պատրաստել առ այժմ անհնար է :

Գաղափար մը տալու համար միայն Արճէշի գաւառի մարդկային կորուստներու մասին, ընթերցողներուն կը ներկայացնենք հետեւեալ վիճակագիրը, որ կազմուած է ջարդերէն երեք ամիս յետոյ, ժամանակաւոր Հայկական կառավարութեան օրով: Յիշուած են գիւղերու անունները, տուներու և անձերու թիւը. ինչպէս նաև սպանուածներու, մեռածներու և առեւանգուածներու թիւը:

Համաձայն այդ վիճակագրութեան Արճէշ գաւառի 51 գիւղերու մէջ ջարդերէն առաջ կ'ապրէին 1303 տուն Հայեր 10313 շունչով: Ջարդերու ժամանակ գնդակահար և սրախողխող ինկան 2378 հոգի փոքր բացառութեամբ՝ ամէնն ալ երիտասարդներ: Առեւանգուեցան և գերուեցան 518 հոգի, գլխաւորապէս երիտասարդ կիներ և գեղեցիկ աղջիկներ: Երեք ամսուան ընթացքին տարափոխիկ հիւանդութիւններէն մեռան 953 հոգի: Իսկ 10 գիւղերու բնակիչները՝ 693 հոգի, ամբողջովին անհետացան: Ուրեմն Արճէշի գաւառը կորսընցուց 4542 մարդ:

Ահա այդ վիճակագրութիւնը

Թիւ	Գիւղի անունը	Զարդերէն առաջ		Սպանուածներ	Մեռածներ	Առեւակուածներ
		Տուն	Անձ			
1	Ականց	304	2078	413	5	467
2	Բլուրմակ	96	645	187	22	40
3	Խարկէն	39	285	85	10	24
4	Իրիշատ	29	304	98	3	57
5	Օրօրան	36	410	92	30	14
6	Փափշկէն	8	85	27	12	6
7	Մաճառս	24	160	45	28	4
8	Զիկրաշէն	5	61	28	5	5
9	Հասպիսնակ	31	254	76	18	12
10	Թարութիւն	22	180	63	14	16
11	Սոսկուն	84	615	145	8	30
12	Խօջալու	12	84	8	—	1
13	Աղս	3	31	3	1	1
14	Արծուարերի վանք	20	120	26	2	20
15	Փայ	5	46	22	9	1
16	Գոզ ներքին	15	145	28	18	20
17	Գոզ վերին	11	105	34	35	7
18	Քալաքիւ	2	18	7	1	2
19	Կարածքար	30	250	44	2	12
20	Աղսրաֆ	56	491	133	36	38
21	Գանձակ	26	206	42	13	6
22	Զուղզեակ	38	390	129	39	36
23	Ծայծակ	28	211	36	6	24
24	Բանոն	29	180	25	2	2
25	Փայխներ	34	273	63	25	14
26	Մոյ	7	78	21	12	4

Թ/ա	Գիւղի անունը	Ձարդերէն առաջ		Սպանուածներ	Մեռածներ	Առեւակուածներ
		Տուն	Անձ			
27	Բերդաշ	44	318	55	9	8
28	Չախրբէկ	5	49	—	—	—
29	Անձաւ (*)	5	37	—	—	—
30	Փիրումար (*)	5	46	—	—	—
31	Հազրակ	7	85	16	3	6
32	Հաղի	4	31	8	7	1
33	Քօքն (*)	3	16	—	—	—
34	Քեարդիս	7	110	29	7	6
35	Սինամէշ	3	19	10	4	1
36	Խնջասու	4	55	31	7	4
37	Խաղերով	12	110	21	16	8
38	Մեծուխայ վանք	34	305	101	54	18
39	Դատալու (*)	4	23	—	—	—
40	Չեւէ (*)	3	25	—	—	—
41	Կարաջալու (*)	5	29	—	—	—
42	Քօզիր	60	360	116	26	35
43	Շկաւ դեան (*)	3	25	—	—	—
44	Գէլկան (*)	2	14	—	—	—
45	Գոմէշլան (*)	10	67	—	—	—
46	Կրագոմ (*)	50	411	—	—	—
47	Մատղավանք	9	68	14	1	10
48	Դիլան	9	67	13	6	7
49	Արմիզոնք	26	240	30	8	4
50	Արճոնից վանք	5	61	19	3	7
51	Գինարերի	5	37	4	—	4
Համագումարը		1303	10313	2378	518	953

(*) Այս աստղանիշը կրող տասը գիւղերու ազգաբնակչութիւնը ամբողջովին անհետացած է, յայտնի չէ թէ ո՞րքան սպաննուած է և որքան գերի տարուած :

Ց Ա Ն Կ

	Էջ
Երկու խօսք	3
1 . ՎԱՌԵՐԱԳՐԵՐ	
Քաղուած ձեյմս Պրայսի The Treat. of Armen. հասորեն	5
Վկայութիւն Միս Նեփի	6
Երկու սուրի մեջ	7
Պատերազմ, «իշիմ եօք, քեօիմ չօք»	10
Սեւ օրեր	14
2 . ԲԱՂ . ՊՐՆ ՌՇՏՈՒՆԻԻ ՅՕԴՈՒԱԾԷՆ	
«Մանչեսթր կարսիեն»	17
«Կոչնակ»	21
3 . ԴԷՊՐԵՐ՝ ՅՕ ՄԱՅԻՍԷ ԱՌԱԶ	
Բեյուի դեպքերը	36
Արանանցի միջադեպը	38
Պաւ-Քալէի ջարդերը	40
Պողազ-Քեսենի մեջ	40
Սարայի գիւղերու ջարդերը	41
Հազարենի ջարդերը եւ քալանը	43
Սարմանիս գիւղին մեջ	44
Ավզարիկ գիւղին մեջ	44
4 . ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ ՎՌԱՄԵՍԱՆԻ	45
5 . ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՀԻՒՊԱՏՈՍԻՆ ԳՐԱԾՆԵՐԸ	51
6 . ԹՈՒՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿԱԼ	
ՃԷՎՏԷԹԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	59
Կառավարութեան ձերբակալութիւնները շասախի մեջ	62
Ճեվսէթի պատրաստութիւնները	63
Իշխանի եւ ընկերներուն սպանումը	65
7 . ԱՀԱՒՈՐ ԶԱՐԴԵՐԸ	66
Քիւրսերու վկայութիւնը ջարդերու մասին	67
Ջարդեր՝ Արենե գաւառի մեջ	72
Ջարդեր Բերկի գաւառին մեջ	79
Վիճակագրութիւն Արենեի ջարդերուն	85

10m.

1000

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

3802

00000002

2013

